

Аўтар

*выказвае шчырую ўдзячнасць
асобам і суполкам,
якія падтрымалі гэтае выданне:
ксяндзу-магістру Мінскага касцёла
святых Сымона і Алены
айцу Уладзіславу Завальнюку,
сп. Алегу Трусаву,
сп. Павелу Казанецкаму,
сп. Яўгену Будзінасу,
спадарыні N,
сп. Алесю Гуркову,
сп. Вячаславу Ракіцкаму,
сп. Генадзю Сагановічу,
сп. Алесю Дудару.*

*Радыё «Рацыя»,
Праваабарончаму цэнтру «Вясна»,
Беларускай Асацыяцыі журналістаў,
рэдакцыі газеты «Рабочы»,
рэдакцыі газеты «Наша Свабода»,
Аб'яднанай грамадзянскай партыі,
Федэрацыі свабодных прафсаюзаў АПК,
Таварыству беларускай мовы
імя Францішка Скарыны,
Фонду Генадзя Грушавога*

Магіла Невядомага беларускага салдата ў Мінску

КАСТУСЬ ТАРАСАЎ

Крыж памяці, меч лёсу

кароткі спіс
войнаў, стратаў, рэпрэсіяў,
якія зведала Беларусь
за тысячагоддзе

Мінск *Лекцыя* 2001

ББК 63.3 (2Бен)

УДК 947.6

Т 19

Мастакі
Вераніка Фёдарова,
Вольга Бугаенка

ISBN 985-6305-27-6

© К. Тарасаў. 2001

Прадмова да другога выдання

Прырода скупа адмерыла чалавеку сумлення, і супольствы людзей адвеку па-драпежніцку забіваюць і душаць адно аднае, каб падмацавацца чужымі здабыткамі і выгадаваным чалавечым рэсурсам. Нікому дасюль не ўдалося стаць выключэннем, і Беларусі - з прычыны геаграфічнага становішча - тым болей. Хроніка падзеяў нашай гісторыі сведчыць, што змест жыцця народа праз стагоддзі складала найперш фундаментальная патрэба - застацца ў жывых. Часцяком проста на біялагічным узроўні, апошнія гадоў з двесці ў дадатак - і як самастойны этнас. А ўсё астатняе адсюль вынікала.

Вядомае тысячагоддзе беларускай гісторыі адкрываецца гэтакім трагічнай падзеяй - зруйнаваннем Полацка і вынішчэннем першай княжацкай дынастыі ў 980 годзе. З таго дня безупынны намаганні суседзяў падпарадкаваць нашыя землі праходзяць праз усе стагоддзі беларускага жыцця крывавым следам. Мяняючы формы агрэсіі, гэты націск не спыняецца і на мяжы 3-га тысячагоддзя. Апроч знешняга меў месца, як было і ёсць паўсюдна, ціск вышэйшых станаў на тых, з чыёй працы яны жывуць. З гэтага вынікалі паўстанні і грамадзянскія войны, калі выраэвалі самі сябе. Таксама і рэпрэсіі як мера вынішчэння актыўнага пласту народа і запалохвання рахманых былі доб-

ра зведання Беларуссю, асабліва пры царскай уладзе, нямецкай акупацыі, пры савецкім і постсавецкім рэжымах.

Не менш за генацыд адбіліся на нашай гісторыі дзяржаўныя здрады, якія ўсталеваліся ў жывую традыцыю і генетычна пазбавілі вышэйшыя станы, потым так званую палітычную эліту інстынктыўнай прагі дзяржаўнай самастойнасці. Улада з гэтакіх заганай мыслення непазбежна задавальвалася ганебнай роляй паслужлівага калабаранта.

Шмат войнаў, паўстанняў, рэпрэсіяў пазначаны ў «Спісе...» радком, хоць змяшчаюць безліч трагічных падзеяў. Дзеля пералічэння ўсіх патрэбная шматтомная Энцыклапедыя Смутку, якая ніколі не будзе поўнай, бо пра мноства даўніх і нядаўніх чалавечых трагедый ведае толькі Бог. За кожным радком «Спіса...» ахвяравання радзіме жыцці герояў, загубленыя бязвінныя жыцці, плач удоваў і сіротаў, спаленыя хаты, неспраўджаныя задумы. Усё гэта - чыннікі, якія важна ўплывалі на наш светапогляд. Колькі часу мы яшчэ праіснуем як самастойны беларускі народ, а не пад гэтай назвай ужо ў якасці асіміляванай біямасы дзеля павялічэння рэсурсаў чарговага саюзнага захопніка - залежыць ад нашага розуму, самапавагі і гонару. А гэта такія якасці, якіх заўжды значна меней, чым глупства, недасведчанасці і пакоры.

Усе ілюстрацыі выконваюць сціплую ролю ўказальнікаў на тыя мемарыяльныя лакуны, якія варта запоўніць, каб не чуцца калекамі на памяць.

Кастусь Тарасаў

Легендарныя часы

V - VIII стагоддзі

На землі, якія займае цяперашняя Беларусь, мігруюць з захаду і поўдня славянскія плямёны крывічоў, радзімічаў, дрыгавічоў, валынянаў. Чаму вырушылі яны не да цяпла і мора, а сюды - у пушчы і балоты - неразгаданая таямніца нашых прашчुरаў. На берагах Нёмана, Дзвіны, Сожа распачаліся этнічныя кантакты з балтамоўнымі плямёнамі, паступова прышэльцы асімілявалі частку спрадвечных насельнікаў гэтых зямель (голядзі, лотвы, латыголы, літвы, яцьвягаў). Менавіта на падставе шчыльных этнакантактаў, узаемнага культурнага ўплыву, неабходнасці агульнага суіснавання пачалося станаўленне беларусаў як этнічнай асабовасці са сваім самастойным гістарычным лёсам і шляхам.

Помнік прашчурам,
якія пачыналі нашу гісторыю

IX стагоддзе

- 859 - першыя *напады* варажскіх дружнаў (паморскіх славянаў – рарэгаў) на паселішчы палачанаў па Заходняй Дзвіне і на літву па Нёману (па гэтак званых «шляхах з варагаў у грэкі»).
- 862 - першае гістарычнае сведчанне пра існаванне сталіцы крывічоў-палачанаў – Полацк.
- 865 - *рабаўнічы поход* дружны варажскіх князёў *Аскольда* і *Дзіра* на палачанаў.
- 866 - удзел полацкіх і дрыгавіцкіх дружнаў у няўдалым *рабаўнічым походзе* кіеўскіх князёў на Візантыю.

885 - *рабаўнічы паход* кіеўлянаў на чале з князем **Алегам** на землі радзімічаў для абкладання іх данінай.

X стагоддзе

907 - удзел палачанаў і радзімічаў у *рабаўнічым паходзе* на Царград (Канстанцінопаль) войска кіеўскага князя Алега.

944 - удзел палачанаў у *рабаўнічым паходзе* на Канстанцінопаль разам з войскам кіеўскага князя **Ігара**.

960 - прыход у Полацк варажскага (з паморскіх славянаў) **князя Рагвалода**, заснавальніка гістарычна вядомай полацкай дынастыі князёў, першага вядомага па імені князя беларускай старажытнасці.

Часы Полацкага княства

980 - *чэрвень, напад* наўгародскага войска на чале з князем **Уладзімірам Святаславічам** сумесна з нанятымі пасылкамі з варагаў, чуждзі і меры на Полацк. *Забойства* полацкага князя Рагвалода і ягоных сыноў. *Гвалт* Уладзіміра над князёўнай **Рагнедай**. *Разбурэнне* заваёўнікамі першага Полацкага дзядзінца. Гэтая крывавае падзея адкрывае засведчаную летапісамі беларускую гісторыю.

983 - *заваёўчы паход* кіеўскага войска князя Уладзіміра на землі яцвягаў (займалі поўдзень-захад Берасцейскай і Гарадзенскай зямель) дзеля іх падпарадкавання кіеўскай уладзе.

984 - *заваёўчы паход* кіеўскага войска на радзімічаў дзеля падпарадкавання Кіеву зямель, багатых на балотную жалезную руду. Няўдалая для радзімічаў бітва з кіеўлянамі на рацэ Пяшчане.

987 - няўдалы *замах* Рагнеды на жыццё мужа, князя Уладзіміра. *Высылка* Рагнеды са старэйшым сынам **Ізяславам** у горад на памежжы дрыгавіцкіх і крывіцкіх зямель (сённяшняе Заслаўе).

989 - захоп кіеўскім князем Уладзімірам горада Турава пасля аблогі. *Жорсткая бітва* з кіеўлянамі пакінула след ў мясцовай легендзе пра крывавае камяні, што прынесла ў Тураў рака. Прымуовае хрышчэнне жыхароў Турава.

989 - прымуовае хрышчэнне насельніцтва Заслаўя. *Змушэнне* з волі

князя Уладзіміра да манаскага пастрыгу княгіні Рагнеды, якая пад імем Анастасіі стала першай беларускай манашкай.

XI стагоддзе

1013 - спроба князя **Святаполка Тураўскага** вывесці Тураў з-пад улады Кіева, за што кіеўскі князь Уладзімір *пасадыў* Святаполка разам з жонкай, дачкой польскага караля **Баляслава**, і яе духоўнікам біскупам Рэйнбергам, у цяміцу. Былі вызваленыя пад пагрозай вайны Кіеву з боку караля Баляслава, цесця Святаполка.

1015 - пачатак *міжусобнай вайны* тураўскага князя Святаполка са зводным братам, наўгародскім князем **Яраславам Мудрым** (вайна цягнулася па 1018 год).

1016 - Любецкая *бітва* паміж палкамі Святаполка Тураўскага і Яраслава Наўгародскага.

1018 - *бітва* палка Святаполка Тураўскага сумесна з пасылкамі цесця, польскага караля Баляслава Храбрага, супраць войска наўгародцаў князя Яраслава Мудрага. Паразы Святаполка.

1020 - *захоп* Берасця войскам польскага караля Баляслава.

1021 - паход полацкага князя **Брачыслава Ізяславіча** на Ноўгарад. *Бітва* са сваім родным дзядзькам, кіеўскім князем Яраславам, на рацэ Судаміры.

1022 - паход войска князя **Яраслава Мудрага** на Берасце для адбіцця горада ў палякаў.

1038 - рабаўнічы паход кіеўскага палка князя Яраслава на поўдзень Берасцейшчыны на яцвяжскія паселішчы.

1040 - *рабаўнічы паход* кіеўскага палка князя Яраслава Мудрага на паселішчы панёманскай літвы (Гарадзеншчына).

Помнік Рагвалоду -
першаму вядомаму полацкаму князю

- 1044** - паўторны *рабаўнічы паход* кіеўскага князя Яраслава на панёманскую літву (гістарычная літва займала ўсходнюю частку сённяшняй Гродзенскай вобласці). Заснаванне Наваградка на месцы спаленага заваёўнікамі паселішча Жоўны.
- 1055** - удзел полацкага палка ў *рабаўнічым паходзе* кіеўскага і чарнігаўскага князёў на сцэпавыя паселішчы торкаў.
- 1065** - заваёўны *паход* полацкага князя **Усяслава Чарадзея** на Пскоў. Бітва з наўгародцамі на рацэ Чарэсе.
- 1066** - заваёўны *паход* полацкага князя Усяслава Чарадзея на Вялікі Ноўгарад. Захоп і разбурэнне горада, легендарны вываз званоў з ноўгародскай Сафійскай царквы ў Полацк.
- 1067** - *люты, напад братаў Яраславічаў* (кіеўскі князь Ёзяслаў, пераяслаўскі князь Святаслаў і чарнігаўскі князь Усевалад) на Менск. Захоп і *спусташэнне* Менска і менскага замка, *вынішчэнне* мужчын, вывад у палон жанчын і дзяцей.
- 1067** - *3 сакавіка*, знакамітая, апаэтызаваная ў «Слове пра паход Ёгаравы», *крываяя сеча* паміж полацкім войскам Усяслава Чарадзея і злучанымі войскамі братаў Яраславічаў на рацэ Нямізе (цэнтр цяперашняга Менска).
- 1067** - *10 ліпеня*, здрадніцкі *захоп* братамі Яраславічамі князя Усяслава Чарадзея каля Воршы пад час перамоваў. Браты парушылі сваю крыжацалавальную клятву пра бяспеку для Усяслава пры сустрэчы. Полацкі князь і два яго старэйшыя сыны апынуліся ў земляной турме кіеўскага замка. Прабылі ў зняволенні 10 месяцаў.
- 1068** - *15 жніўня*, *паўстанне* кіеўлянаў супраць князя **Ізяслава** прынесла Усяславу і яго сынам волю. Усяслаў Чарадзеі быў абраны на кіеўскага князя. Прабыў на кіеўскім стальцы 7 месяцаў і вярнуўся на Полаччыну адваёўваць сваю сталіцу ад кіеўскага стаўленніка, на што спатрэбілася тры гады.
- 1069** - *бітва* полацкага войска Усяслава Чарадзея з наўгародскім войскам на рацэ Бені.
- 1076** - рабаўнічы *паход* на землі Полацкага княства войска **Уладзіміра Манамаха**.
- 1077** - *паход* на Полацк чарнігаўскага і смаленскага палкоў на чале з князем Уладзімірам Манамахам.
- 1078** - *бітва* палачанаў з аб'яднанымі кіеўскім і наўгародскім войскамі Уладзіміра Манамаха і яго палавецкімі хаўруснікамі.

1085 - паноўны *заваяўны паход* Уладзіміра Манамаха на Полацкае княства. Бітва палачанаў на чале з Усяславам Чарадзеям з войскамі Манамаха. Бязлітаснае *разбурэнне* («не пакінуў ні чэлядзіны, ні скаціны») Манамахам гістарычнага Менска на рацэ Менцы, які знаходзіўся ў 20 вярстах ад сучаснага Менска.

XII стагоддзе

1102 - *рабаўнічы паход* полацкага князя **Барыса** на яцвягаў. Заснаванне Барысава на Бярэзіне і засяленне яго палоннымі яцвягамі.

1103 - удзел полацкага палка князя **Давыда Усяславіча** ў *рабаўнічым паходзе* кіеўскіх князёў на палавецкія землі.

1104 - спусташальны *паход* полацкага князя Давыда і групоўкі смаленскага, чарнігаўскага, пераяслаўскага князёў на чале з Уладзімірам Манамахам на менскага князя **Глеба**, роднага брата Давыда.

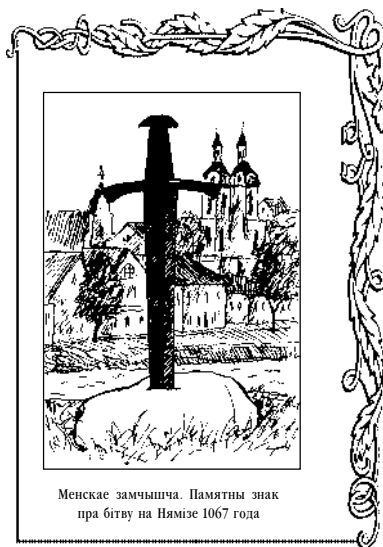
1106 - *рабаўнічы паход* менскага князя Глеба разам з дружынамі іншых удзельных князёў Полаччыны (сваіх родных братоў) на земгалаў.

1114 - *вайна* менскага князя Глеба з літоўскім князем **Жывібундам**. Аблога і *спаленне* літоўцамі прадмесцяў Менска.

1116 - *рабаўнічы паход* смаленскага палка князя **Вячаслава** на Менскае княства, захоп Воршы і Копысі.

1116 - вайна кіеўскага князя **Уладзіміра Манамаха** сумесна са смаленскім князем **Вячаславам**, князем пераяслаўскім **Яраполкам** і князем чарнігаўскім **Давыдам** супраць дрыгавічоў і палачанаў. *Разбурэнне* Друцка, вывад друцкага жыхарства ў Пераяслаўскае княства дзеля засялення пустак.

1117 - *паход* менскага палка князя **Глеба** вайной на землі Смаленскага княства.

Менскае замчышча. Памятны знак
пра бітву на Нямізе 1067 года

- 1117 - *паход* менскага палка князя Глеба на Наваградак, каб выбіць адтуль кіеўлянаў.
- 1119 - перамога войска Уладзіміра Манамаха над менскім войскам. Асада і ўзяцце *штурмам* Менскага замка, *палон* менскага князя **Глеба Усяславіча**. Пакутніцкая смерць Глеба ў кіеўскай вязніцы (быў замардаваны голадам).
- 1128 - захопніцкі *паход* згуртаваных войскаў кіеўскага, чарнігаўскага, смаленскага князёў на Полацкае княства. Захоп і высылка пяці полацкіх князёў з сем'ямі ў Візантыю.
- 1132 - *паўстанне* па рашэнню веча ў Полацку супраць кіеўскага стаўленніка князя **Святаполка Мсціславіча**. Вяртанне ў Полацк князя полацкай дынастыі -- **Васілька Святаславіча**.
- 1132 - рабаўнічы *паход* гарадзенскага князя **Усеслава Давыдавіча** на паселішчы панёманскай літвы.
- 1150 - паноўная *міжусобная война* Полацкага і Менскага княстваў.
- 1151 - *паўстанне* гараджанаў Полацка супраць свайго князя **Рагвалода Барысавіча**, разрабаванне княжага двара.
- 1151 - удзел гарадзенскага князя **Барыса Усеваладавіча** ў сумесным паходзе князёў на Кіеў.
- 1158 - беспаспяховае аблога Турава супольным войскам князёў на чале з кіеўскім князем **Ізяславам** (працягвалася 10 тыдняў).
- 1158 - міжусобная *война* палачанаў з менчукамі. Аблога Менска войскам полацкага князя Рагвалода Барысавіча.
- 1159 - паўторная *аблога* Менска полацкімі і друцкімі дружынамі князя Рагвалода Барысавіча.
- 1161 - 3-тыднёвая *аблога* Турава палкамі валынскіх князёў.
- 1161 - *разгром* менчукамі полацкага войска князя Рагвалода Барысавіча пад Гарадцом.
- 1169 - удзел палачанаў у разбурэнні Кіева разам з войскамі ўладзімірскага князя **Андрэя Багалюбскага**.
- 1181 - *рабаўнічы паход* на Друцк згуртавання чарнігаўскіх, полацкіх князёў і наўгародскага палка.
- 1183 - удзел гарадзенскай і пінскай дружынаў ў *паходзе* на палавецкага **хана Канчака** разам з кіеўскім князем Святаславам.
- 1191 - рабаўнічы сумесны *паход* палачанаў і новагародцаў на літоўскія паселішчы.
- 1195 - *змаганне* полацкіх князёў са смаленскім князем **Давыдам Расціславічам**. Перамога палачанаў над смальянамі.

1198 - сумесны захопніцкі *паход* полацкіх і літоўскіх дружнаў на горад Вялікія Лукі ў Наўгародскую зямлю.

XIII стагоддзе

1201 - захопніцкі *паход* войска полацкага князя **Валадара** на літоўскія землі за ракой Вільляй.

1203 - першы ваенны *паход* полацкага войска ў Лівонію на Ордэн мечаносцаў.

1205 - рабаўнічы *паход* літоўскіх дружнаў на полацкія землі.

1206 - паноўны *паход* палачанаў ў Лівонію на Ордэн мечаносцаў, каб абараніць свае правы на даніну з ліваў.

1207 - *прайграная бітва* палачанаў крыжакам-мечаносцам за горад Кукейнос.

1208 - *захоп* мечаносцамі полацкага прыгарада Ерсікі. *Паўстанне* жыхароў Кукейноса, вынішчэнне крыжацкага гарнізона.

1212 - у сутычках з мечаносцамі Полацк страціў правы на збор даніны з воднага шляху па Заходняй Дзвіне ў Балтыйскае мора.

1219 - сумесныя *ваенныя дзеянні* Наваградка, галіцкіх і літоўскіх князёў супраць палякаў.

1222 - захопніцкі *паход* мазураў разам з немцамі на землі прусаў і дайновы (племя дайнова займала поўнач Гарадзеншчыны).

1226 - абарона кукейноскім князем **Вячкам** разам з палачанамі горада Юр'ева ад мечаносцаў.

1226 - захопніцкі *паход* галіцкіх палкоў на Берасцейшчыну. Напад на Пінск, захоп у палон сям'і пінскага князя. Бязлітаснае *вынішчэнне* яцвяжскіх паселішчаў.

1229 - рабаўнічы *наезд* нальшанцаў і літвы на Вялікі Ноўгарад.

1229 - чарговы захопніцкі *паход* галіцка-валынскага войска на Берасцейшчыну на паселішчы яцвягаў.

1234 - няўдалы *наезд* нальшанцаў і наваградцаў на горад Русу; бітва са смальянамі на рацэ Дуброўцы.

1235 - *паход* наваградскіх і літоўскіх дружнаў на Мазовію.

1237 - пераможная *бітва* наваградцаў, літвы і галіцка-валынскіх палкоў з тэўтонскімі крыжакамі пад Драгічыным на Бузе. Пасля гэтай паразы Ордэн мечаносцаў (Лівонскі) і Нямецкі ордэн аб'ядналіся.

1239 - рабаўнічы *наезд* наваградцаў і літвы на землі Смаленскага

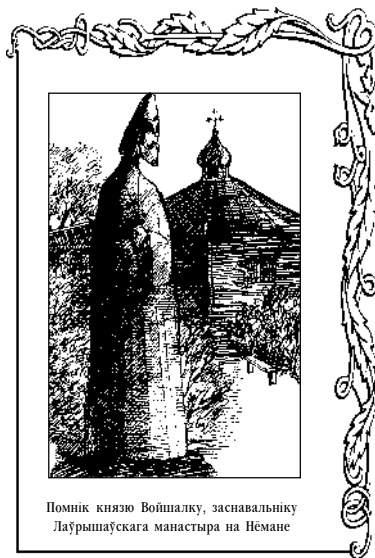
княства. Звычайная мэта наездаў - лупы.

- 1240** - удзел палачанаў у *бітве* наўгародцаў са шведамі на Няве.
1242 - засведчаны летапісамі ўдзел полацкіх ваяроў ў *разгроме* мечаносцаў у бітве на Чудскім возеры.

Часы Вялікага Княства Літоўскага

- 1245** - няўдалы *рабаўнічы наезд* наваградскіх і нальшанскіх дружынаў на Таржок і Бежацк.
1246 - рабаўнічы *наезд* наваградцаў і літвы на Валынь, паражэнне на зваротным шляху ад галіцкага войска.
1246 - спусташальнае *ўварванне* мангола-татараў у паўднёвыя раёны Беларусі
1248 - рабаўнічы *напад* яцвягаў **князя Скамонда** на Уладзіміра-Валынскія землі.
1248 - пачатак 6-гадовай *вайны* наваградцаў на чале з **князем Міндоўгам** з князем **Данілам Галіцкім** за вяршэнства ў стварэнні новай дзяржавы пасля зруйнавання татарамі Кіева.
1249 - легендарная *бітва* наваградцаў і літвы на чале з князем Міндоўгам з татарамі **хана Койдана** каля Крутагор`я.
1249 - рабаўнічы *напад* галіцка-валынскіх князёў на Ваўкавыск і наваградскую зямлю.
1251 - захопніцкі *паход* галіцка-валынскага войска разам з пінскім і тураўскім палкамі на Наваградак і Гродна.
1252 - *паход* жмудскіх князёў **Таўцівіла і Едзівіда** на Смаленск.
1253 - рабаўнічы *паход* наваградскіх і літоўскіх дружынаў на землі Вялікага Ноўгарада.
1253 - захопніцкі *паход* галіцкага войска на Наваградак, валынскіх палкоў - на Гродна.
1253 - хрышчэнне князя **Міндоўга**, ягонага баярства ў каталіцкую веру. З`яўленне ў Наваградку каталіцкага касцёла. Простае падпарадкаванне наваградскай кафедры папе рымскаму, а не лівонскаму біскупу, што забяспечвала Міндоўгу большую падтрымку касцёла. Каралеўская каранацыя Міндоўга ў Наваградку.
1255 - захопніцкі сумесны *паход* галіцкага войска і мазураў на чале з мазавецкім **князем Земавітам** на Берасцейшчыну на яцвягаў. *Вынішчэнне* яцвяжскіх паселішчаў і княскага роду **Сцекінтаў**.

- 1255 - рабаўнічы *захон* і разбурэнне Любліна палкамі наваградцаў і літвы на чале з Міндоўгам.
- 1256 - захопніцкі *паход* на яцвягаў галіцкага і валынскага войска, ваўкавыскага, свіслацкага, наваградскага палкоў. Вывад мноства яцвягаў у палон.
- 1258 - рабаўнічы *наезд* наваградцаў на смаленскі горад Вайшчыну, перамога над смаленскім войскам каля Таржка.
- 1258 - вызваленне князем **Войшалкам** Наваградка з-пад улады галіцкіх князёў, палон князя **Рамана Данілавіча**, якога мусіў выкупляць бацька - князь Даніла Галіцкі.
- 1259 - рабаўнічы *наезд* на Наваградскія землі і Літву татарскага войска **хана Бурундая** разам з саюзнымі войскамі галіцка-валынскіх князёў. З гэтага года па 1338 год татары разам з уладзіміра-валынскімі князямі хадзілі на Наваградскую дзяржаву 7 разоў, але не здолелі перамагчы.
- 1260 - вяртанне князя Міндоўга да язычніцкай веры, выгнанне каталіцкіх святароў. (Палітычная памылка Міндоўга, якая аднавіла на наступнае стагоддзе крыжовыя паходы на Вялікае Княства.)
- 1260 - *разгром* крыжакоў аб'яднанымі сіламі наваградцаў, літвы, прусаў у буйной бітве каля возера Дурбе.
- 1262 - разбуральны *паход* наваградцаў, літвы, палачанаў на Мазовію ў помсту за крыжовы паход мазураў разам з немцамі на яцвягаў. Захон і *спаленне* сталіцы мазураў Плоцка, спаленне Варшавы. *Забойства* мазурскага князя Земавіта.
- 1263 - змова князёў **Трайняты** і **Даўмонта** супраць Міндоўга. *Забойства* нальшанскім князем Даўмонтам вялікага князя Міндоўга і яго малодшых сыноў за абразу (адняцце жонкі).
- 1263 - *паход* наваградцаў, літвы, палачанаў на Бранскае княства.

Помнік князю Войшалку, заснавальніку
Лаўрышаўскага манастыра на Нёмане

- 1264 - *збойства* наваградскім князем **Трайнятам** свайго сваяка, полацкага князя **Таўцівіла** пад час княжацкай міжусобицы.
- 1264- *збойства* князя Трайняты канюшымі князя Міндоўга, арганізаванае яго старэйшым сынам князем Войшалкам.
- 1264 - *разгром* наваградскім князем Войшалкам князёў Нальшчы і Дзяволтвы. Уцёкі **князя Даўмонта** разам з дружынай у Пскоў.
- 1265 - рабаўнічы *напад* пскоўскага палка на чале з князем Даўмонтам на Нальшу і Наваградчыну.
- 1267 - рабаўнічы сумесны *наход* дружынаў Вялікага Ноўгарада і Пскова на чале з князем Даўмонтам на Нальшу, Літву і Полаччыну.
- 1274 - *вайна* наваградцаў і літвы на чале з **князем Трайдзенем** з аб'яднанымі сіламі галіцка-валынскіх і татарскіх князёў.
- 1274 - *захоп* гарадзенскім і наваградскім палкамі на чале з князем Трайдзенем польскага горада Драгічына над Бугам.
- 1275 - рабаўнічы аб'яднаны *наход* галіцкіх, валынскіх, бранскіх палкоў разам з мангола-татарамі **хана Менгу-Цеміра** на Наваградскае княства. *Захоп і разрабаванне* Наваградка.
- 1276 - перасяленне часткі прусаў на пастаяннае жыхарства пад Гродна і ў Слонім дзеля выратавання ад крыжакоў.
- 1276 - рабаўнічы *наезд* валынскіх дружынаў на Берасцейшчыну. Бітва наваградскага войска з валынянамі каля Камянца.
- 1277 - спусташальны *наход* галіцка-валынскіх князёў разам з мангола-татарамі на Наваградак і Горадню. Перамога наваградскім князем Трайдзеням заваёўнікаў у бітве каля Горадні.
- 1279 - рабаўнічы *наход* тэўтонскіх крыжакоў на Наваградак. Перамога наваградскага войска над крыжакамі.
- 1281 - вызваленне наваградскім войскам ад лівонскіх крыжакоў Ерсікі.
- 1283 - *захоп* яцвяжскіх заходніх земляў Тэўтонскім ордэнам. *Задзішэне* прускага і яцвяжскага паўстання. Пераход часткі яцвягаў на сталае жыхарства на Свідзельшчыну і пад Дзятлава.
- 1283 - рабаўнічы *наход* войска Вялікага Княства Літоўскага на Сандамірскую зямлю (Польшча)
- 1284 - *напад* лівонскіх крыжакоў на Горадню. Горад быў захоплены з-за здрады сярод абаронцаў і значна разбураны.
- 1284 - перамога наваградцаў і літвы на чале з легендарным **князем Рынгольдам** над злучанымі войскамі татараў і рускіх князёў **Святаслава** кіеўскага, **Льва** ўладзімірскага і **Дзмітрыя** друцкага ў *бітве* каля вёскі Магільна.

- 1286 - рабаўнічы *паход* войска Вялікага Княства на Польшчу, заваёва горада Добжына
- 1287 - рабаўнічы *напад* татарскіх палкоў на наваградскія і літоўскія (панёманскія) землі.
- 1291 - рабаўнічы *паход* наваградскага войска на чале з князем **Віцэнем** на польскія Куявы.
- 1294 - *задушэнне* наваградскімі, полацкімі, гарадзенскімі палкамі на чале з вялікім князем Віцэнем паўстання жмудзінскіх баяраў, схільных да саюза з тэўтонскімі крыжакамі.
- 1296 - два рабаўнічыя *напады* запар на Горадню крыжакоў Тэўтонскага ордэна. Вынішчэнне гарадскіх пасадаў.
- 1296 - рабаўнічы *паход* наваградцаў на чале з князем **Віцэнем** на Мазоўшу.
- 1298 - перамога войска Вялікага Княства Літоўскага разам з рыжскім апалчэннем над лівонскімі рыцарамі ў *бітве* на рацэ Трэйдры.

Наваградак. Помнік утваральніку ВКЛ князю Міндоўгу

XIV стагоддзе

- 1305 - пераможная *бітва* войска наваградскай дзяржавы - Вялікага княства Літоўскага - з крыжакамі ў Жмудзі.
- 1306 - *напад* крыжацкіх адделаў на Гарадзенскі замак.
- 1306 - *паход* войска наваградскай дзяржавы на чале з князем **Віцэнем** на польскія землі. Ліцвінскія палкі дашлі аж да Каліша.
- 1307 - *вызваленне* войскам Вялікага Княства Літоўскага, ачоленым князем Віцэнем, Полацка, які захапілі крыжацкія аддзелы.
- 1311 - рабаўнічы *паход* 6-тысячнага войска крыжакоў на вёскі і гарады Гарадзеншчыны.
- 1311 - *паражэнне* войска вялікага князя Наваградскай дзяржавы Віцэня ў бітве з крыжакамі каля Растэнбурга ў Прусіі.

- 1314 - перамога войска гарадзенскага старасты **князя Давыда** (сына Даўмонта) над крыжакамі пад Наваградкам.
- 1315 - рабаўнічы *напад* татараў на землі Наваградскай дзяржавы.
- 1315 - *далучэнне* да Наваградскай дзяржавы Берасцейскай зямлі. Паход беларуска-літоўскага войска вялікага князя Віцены на крыжакоў у Прусію.
- 1316 - гібель вялікага **князя Віцены** пад час навалы ў полі каля Наваградка ад удара перуна.
- 1318 - *паход* гарадзенскіх конных харугваў на чале з князем Давыдам на немцаў у Прусію.
- 1320 - перамога войска Вялікага Княства Літоўскага над крыжакамі каля Меднікаў.
- 1320 - захопніцкі *паход* войска Вялікага Княства на чале з **Гедымінам** на гарады Уладзімір-Валынскі і Луцк.
- 1322 - пераможная *бітва* войска вялікага князя Гедыміна з уладзіміра-валынскімі і бранскімі князямі на рацэ Ёрпень недалёка ад Кіева. «Хроніка літоўская і жамоіцкая» датуе гэтым годам *далучэнне* валынскіх і северскіх княстваў да ВКЛ.
- 1323 - удзел гарадзенскага палка на чале з **князем Давыдам** ў абароне Пскова ад крыжакоў.
- 1323 - *наезд* крыжакоў на Наваградскія землі. Няўдалая для іх аблога Лідскага замка.
- 1324 - рабаўнічы *напад* крыжацкіх аддзелаў на Мядзел, спаленне вёскі Верцялішкі.
- 1324 - паход войска Вялікага Княства Літоўскага на чале з князем Давыдам Гарадзенскім на землі мазураў.
- 1325 - *напад* татарскага войска на землі Вялікага Княства Літоўскага.
- 1325 - спусташальны *паход* крыжацкіх палкоў на Полаччыну.
- 1325 - *16 кастрычніка*, шлюб дачкі Гедыміна **Ганны-Альдоны** з польскім каралевічам **Казімірам**. Пасагам Альдоны сталі вызваленыя Гедымінам польскія вязні, якіх назбіралася за папярэднія гады наездаў на Польшчу *24 тысячы*. Гэтая лічба, прыведзеная храністам **М.Стрыйкоўскім**, некалькі перабольшаная, бо яна роўная войску, якое выводзілі на вайну. Цікава, што Гедымін нічога болей да пасагу дачкі не дадаў. Варта параўнаць гэтыя ўмовы шлюба з шлюбнымі ўмовамі Крэўскай дынастычнай уніі 1385 года.
- 1326 - *паход* войска Вялікага Княства Літоўскага на чале з Давыдам

- Гарадзенскім на Брандэнбург. Здрадніцкае *збойства князя Давыда* падкупленым польскім рыцарам **Андрэем Гостам**.
- 1328** - *напад* крыжацкіх палкоў на Горадню. Паход войска ВКЛ на чале з Гедымінам на лівонскіх рыцараў.
- 1329** - *напад* крыжацкіх палкоў на Гарадзеншчыну і Жмудзь.
- 1331** - рабаўнічы *напад* войска ВКЛ на польскія землі з тае прычыны, што сваяк Гедыміна польскі кароль **Уладзіслаў Лакаток** адмовіўся выступіць сумесна супраць крыжакоў і не выплаціў неабходную за адмову кампенсацыю.
- 1331** - пераможная *бітва* наваградскіх, полацкіх і літоўскіх палкоў вялікага **князя Гедыміна** з тэўтонцамі магістра **Генрыка фон Плока** на рацэ Акмені, на поўначы Літвы. Гедыміну дапамагала татарская конніца
- 1333** - *напад* крыжацкіх аддзелаў на Полацк.
- 1336** - паход прускіх крыжакоў і запрошанага нямецкага рыцарства на замак Пунэ; тысячы ліцвінаў, каб не здавацца ў палон, самі сябе забілі. Надзвычайны выпадак мужнасці.
- 1338** - *напад* татарскага войска на землі Вялікага Княства Літоўскага.
- 1339** - удзел друцкага палка ў *паходзе* татараў на Смаленск.
- 1341** - аблога войскам Вялікага Княства крыжацкага замка Баербург. *Смерць* у баі вялікага **князя Гедыміна** падчас штурму замка.
- 1341** - *паход князя Альгерда* са сваім віцебскім палком на дапамогу пскавічам супроць крыжакоў.
- 1342** - *паход* полацкага, троцкага, віцебскага палкоў на чале з **князем Альгердам** на дапамогу Пскову, асаджанаму крыжакамі.
- 1343** - рабаўнічы *паход* крыжацкіх аддзелаў на Полаччыну. У наступныя 27 гадоў крыжакі правялі 100 нападаў і паходаў на Вялікае Княства, у адказ войска ВКЛ зрабіла 42 паходы на крыжакоў.
- 1344** - змова **Альгерда і Кейстута**, малодых сыноў Гедыміна, супраць старэйшага брата **Яўнута**, які «па старыне» пераняў месца бацькі на троне вялікага князя. Злучыўшы свае вайсковыя сілы, Альгерд і Кейстут парушылі закон і аднялі сабе ўладу. Пераможаны Яўнут атрымаў ва ідзел Заслаўе, ад яго пайшлі князі Заслаўскія.
- 1345** - *паход* войска Вялікага Княства на чале з князем Альгердам на лівонскіх крыжакоў.
- 1346** - *паход* вялікага князя Альгерда на землі Вялікага Ноўгарада, разбурэнне паселішчаў па Шалоні і Лузе.

- 1348 - *бітва* войска Вялікага Княства, ачоленага Альгердам, з крыжакамі на рацэ Стрэва. *Смерць* пінскага князя **Глеба Нарымунта** ў бітве з крыжакамі на рацэ Араве.
- 1349 - пачатак 3-гадовай *вайны* Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай за Валынь і Падляшша.
- 1350 - спусташальны *паход* войска ВКЛ на чале з **князем Кейсту-там** і дапаможных ардынскіх аддзелаў на Польшчу.
- 1352 - адбіцце войскамі Вялікага Княства крыжацкага пахода на беларускія землі.
- 1358 - *заяцце* войскамі вялікага **князя Альгерда** горада Мсціслаўя.
- 1359 - *далучэнне* ваеннай сілай зямель Бранскага княства да Вялікага Княства Літоўскага.
- 1360 - *далучэнне* сілай да Вялікага Княства гарадоў Тарапца, Ноўгарад-Северскага, Старадуба.
- 1362 - *напад* крыжакоў на Ковенскі замак на Нёмане.
- 1362 - перамога гарадзенскага палка над крыжацкім войскам маршала Ордэна **Шындэкопфа** ў *бітве* каля Гродна.
- 1362 - *перамога* беларуска-літоўскага войска на чале з князем Альгердам над ардынцамі на Сіняй Вадзе. Пачатак вызвалення Украіны ад татарскага прыгнёту. Далучэнне вызваленых зямель да Вялікага Княства Літоўскага.
- 1363 - *паход* войска Вялікага Княства на чале з **Альгердам** на Старадуб, Аболенск, Маскву.
- 1365 - бітвы войска Вялікага Княства з крыжацкімі палкамі, якія напалі на Віленшчыну.
- 1365 - вызваленне войскамі Вялікага княства Літоўскага Кіева ад татараў. Паход войска ВКЛ на Прусію.
- 1367 - *паход* войска ВКЛ на чале з **князем Кейстутам** на Мазовію.
- 1368 - *паход* войска Вялікага Княства на чале з князем Альгердам на Маскоўскае княства і Маскву.
- 1370 - *паход* беларуска-літоўскіх палкоў князя Кейстута на польскую частку Валыні. Спусташальны *наезд* на Малапольшчу. Абрабанне самага багатага і значнага на той час рэлігійнага асяродка Польшчы - Лысагурскага манастыра.
- 1370 - паноўны *паход* войска Вялікага Княства на чале з князем Альгердам на Маскоўскае княства.
- 1370 - адпор крыжацкаму *нашэсцю* на Віленшчыну.
- 1372 - *бітва* злучаных войска Вялікага Княства і цвярскага апалчэн-

- ня з маскоўскім войскам каля Любучка.
- 1373** - аблога Дынабурга войскамі князя **Андрэя Полацкага**.
- 1374** - *напад* крыжацкіх аддзелаў на горад Дзісну.
- 1375** - *паход* крыжакоў на Гарадзеншчыну, асада Горадні.
- 1376** - рабаўнічы *паход князя Кейстута* на Малапольшчу. Паход **Альгерда** на Прусію.
- 1377** - *24 траўня*, сканаў вялікі князь Альгерд. Пры ім абшары ВКЛ павялічыліся ў 2 разы. Адразу па яго смерці адбыліся *напад* лівонскіх крыжакоў на Друю і *напад* тэўтонскіх крыжакоў разам з 2 тысячамі еўрапейскіх рыцараў на Гарадзеншчыну.
- 1379** - *паход* крыжакоў на Берасцейшчыну, асада Камянца.
- 1380** - *8 верасня*, ўдзел полацкага палка князя Андрэя Альгердавіча і друцкага палка у *бітве* маскоўскага войска з татарамі на Куліковым полі. Паход войска **князя Ягайлы** на дапамогу Мамаю (у бітву не ўступіў). Героямі бітвы былі князі **Альгерд Полацкі**, **Дзмітрый Альгердавіч Бранскі** і іхны дваюрадны брат **Дзмітрый Міхайлавіч Баброк Вальнскі**.
- 1380** - беспаспяхова аблога крыжацкім войскам Полацка.
- 1381** - *захоп* войскам ВКЛ прускага горада Астэрэдэ.
- 1381** - *мяцеж* полацкага насельніцтва супраць прысланага на княжанне нехрышчонага **Скіргайлы** (роднага брата вялікага князя Ягайлы). Палачане пасадзілі Скіргайлу задам наперад на каня і выгналі з горада разам з яго дружынай.
- 1382** - *паход* крыжацкіх палкоў на беларускія землі.
- 1382** - паход у адказ беларуска-літоўскага войска на Прусію.
- 1382** - *захоп* Камянца польскім войскам князя **Януша Мазавецкага**.
- 1382** - *гвалтоўная смерць князя Кейстута* ў Крэўскім замку (задушаны на загад роднага пляменніка, князя Ягайлы).
- 1382** - *верасень*, у тую ж камору Князскай вежы Крэўскага замка, дзе быў задушаны князь Кейстут, на загад Ягайлы змясцілі **князя Вітаўта**. Яго чакаў такі ж лёс, які сустрэў бацька. Вітаўт здолеў з дапамогай жонкі, смаленскай **княгіні Ганны**, арганізаваць уцёкі. Разам з роднымі папрасіў прытулку ў Ордэна і, сабраўшы палкі сваіх прыхільнікаў, распачаў *міжусобную вайну* з Ягайлам за карону Вялікага Княства Літоўскага. Вайна з невялікімі перапынкамі цягнулася 10 гадоў.
- 1383** - вызваленне Камянца ад палякаў войскам вялікага **князя Ягайлы** пасля 7-дзённай аблогі.

- 1383** - спусташальныя *паходы* прыхільнікаў **князя Вітаўта** з крыжацкімі пасілкамі на Коўна, Трокі, Вільню ў часе міжусобнай вайны з Ягайлам.
- 1384** - *напады* палкоў **князя Вітаўта** на Віленшчыну і Гарадзеншчыну. Асада крыжакамі Лідскага і Ашмянскага замкаў.

Часы пасля Крэўскай вуніі

- 1385** - *15 жніўня*, у Крэўскім замку адбылася цырымонія заключэння дынастычнай уніі Вялікага Княства з Польскім каралеўствам. Князь **Ягайла**, атрымоўваючы польскую карону і каралеву **Ядвігу**, аддаваў Вялікае Княства Польшчы на жорсткіх умовах поўнай страты дзяржаўнасці ВКЛ. Гэта адразу забяспечыла яму польскія пасілкі ў вайне з Вітаўтам. **Вітаўт** мусіў паверыць абяцанкам Ягайлы стаць яго намеснікам у ВКЛ і пайсці на замірэньне. Таму з боку Ягайлы унія засведчана яго родным братам князем **Сямёнам-Лунгвенам Мсціслаўскім** і варожым да яго князем Вітаўтам. Неўзабаве Вітаўт аднавіў ваенныя дзеянні. Па сутнасці, з дня Крэўскай уніі пачынаецца заняпад дзяржаўнай моцы ВКЛ. Дзяржаўная здрада Ягайлы (аддаў дзяржаву ў пасаг) заклала падмурак гістарычнай драмы, не разыгранай да канца па сёння.
- 1386** - хрышчэнне Літвы і Чорнай Русі (Гарадзеншчына), якія трымаліся язычніцтва, ў каталіцтва. Пачатак *супрацьстаяння* дзвюх хрысціянскіх канфесіяў на Беларусі.
- 1386** - выступленне полацкага **князя Андрэя** супраць свайго малодшага брата, польскага караля Ягайлы, і Крэўскай уніі.
- 1386** - *абарона* палачанамі горада ад палкоў князя **Івана-Скіргайлы**, роднага брата Ягайлы.
- 1386** - *бітва* войска Вялікага Княства са смалянамі на рацэ Віхры.
- 1388** - пачатак 4-гадовай *барацьбы* князя Вітаўта супраць Крэўскай уніі і за ўладу ў Вялікім Княстве Літоўскім.
- 1389** - *асада* Мсціслаўя смаленскім войскам **князя Святаслава**.
- 1390** - *паход* польскага войска на чале з каралём **Ягайлам** на Гарадзенскае княства (вернае Вітаўту). 50-дзённая *аблога* палякамі Гарадзенскага замка.
- 1390** - *аблога* Віленскіх замкаў крыжакамі і палкамі князя **Вітаўта**.

Разбуэрэнне Ніжняга замка і горада Вільні. Пры аблозе быў забіты малодшы брат Ягайлы князь Васіль-Казімір Віганд. Яму адсеклі галаву і насілі на дзідзе перад сценамі замкаў, запужваючы абаронцаў.

1391 - паход палкоў князя Вітаўта разам з крыжацкімі пасілкамі на Вільню. *Спаленне* Крывога горада пры аблозе.

1391 - *захоп* войскамі князя Вітаўта з дапамогай крыжацкіх аддзелаў Гарадзенскага замка.

1391 - *асада* Наваградка войскам вялікага магістра Тэўтонскага ордэна **Конрада Валенрода**.

1392 - *разбуэрэнне* князем Вітаўтам крыжацкага замка Рытэрсвердэр (каля Коўна) напярэдадні вяртання ў Вільню і каранаванні.

1392 - *захоп* крыжацкімі аддзелаў горада Суража.

1392 - 5 жніўня, заключэнне ў Востраве каля Ліды Востраўскага пагаднення паміж польскім каралём Ягайлам і князем Вітаўтам, якое паклала канец шматгадовай міжусобицы і ўмацавала незалежнасць ВКЛ.

1392 - *задушэнне* вялікім князем Вітаўтам мяцежу князя **Свідрыгайлы**, малодшага брата Ягайлы, у Віцебску.

1393 - *захоп і спаленне* крыжакамі Гарадзенскага замка.

1393 - *захоп* крыжакамі з дапамогай палкоў, верных князю Вітаўту, Ліды і Лідскага замка.

1394 - беспаспяхова аблога Наваградка крыжацкім войскам вялікага магістра ордэна **Конрада фон Юнінгена**.

1394 - паход палкоў **князя Свідрыгайлы** разам з крыжакамі на Віцебск. *Спаленне* прадмесцяў горада. Узяць віцебскі замак крыжакі і прыхільнікі Свідрыгайла не здолелі.

1396 - паўторны *захоп* князем Свідрыгайлам Віцебска і адваёва горада палкамі вялікага князя Вітаўта.

Крэва. Памятны знак у гонар князя Кейстута на замкавай вежы

- 1397 - *паход* войска Вялікага Княства на чале з князем Вітаўтам на крымскіх татараў.
- 1397 - аблога Воршы смаленскім войскам **князя Святаслава**.
- 1398 - дазвол князя Вітаўта татарам, што адыйшлі ад Арды, на ста-лае пасяленне на землях ВКЛ (Їўе, Слонім, Трокі, Менск) з аба-вязкам нясення вайскавай службы.
- 1399 - *12 жніўня, бітва* войска Вялікага Княства Літоўскага на чале з Вітаўтам (сумесна с польскімі, крыжацкімі пасілкамі) з ар-дынскімі татарамі **хана Эдыгея** на рацэ Ворскле (Украіна). Самая няўдалая для Вялікага Княства бітва сярэднявечча. У сечы палегла дзве траціны войска Вялікага княства, загінулі 60 беларускіх, літоўскіх, украінскіх князеў, сярод іх героі Ку-лікоўскай бітвы – **Альгерд Полацкі, Дзмітрый Бранскі, Дзмітрый Баброк Валынскі**. Параза ўзмацніла залежнасць ВКЛ ад Польшчы.

XV стагоддзе

- 1401 - спроба смаленскіх князеў адыйсці ад Вялікага Княства Літоў-скага. *Аблога* Смаленска войскамі князя Вітаўта.
- 1401 - узяцце войскамі Вялікага Княства горада Дынабурга пасля працяглай аблогі і штурма.
- 1401 - *аблога* аршанскага замка войскам мяцежнага Свідрыгайлы.
- 1402 - *паход* крыжакоў сумесна з аддзеламі Свідрыгайлы на Вільню і Гарадзеншчыну. Беспаспяхова аблога крыжакамі Гарадзенска-га замка.
- 1402 - *бітва* беларуска-літоўскага войска на чале з князем **Сямёнам Мсціслаўскім** з разанскім войскам каля горада Любуцка.
- 1403 - *захоп* палкамі князя Сямёна Мсціслаўскага Вязьмы.
- 1404 - *3-месячная аблога* Смаленска войскам князя Вітаўта. Канчат-ковае далучэнне Смаленскага княства да ВКЛ.
- 1405 - паход войска Вялікага Княства на Пскоўшчыну. Беспаспяхова аблога Пскова. *Вынішчэнне* горада Каложы. Гвалтоўны вывад 10 тысяч калажанаў дзеля засялення Гродна.
- 1406 - *паход* пскоўскага палка на Полацк. Трохдзённая аблога горада.
- 1406 - беспаспяховыя асады і штурмы Лідскага замка смаленскім войскам князя **Юрыя Святаславіча**.
- 1407 - *захоп* войскам Вялікага Княства горада Адоева.

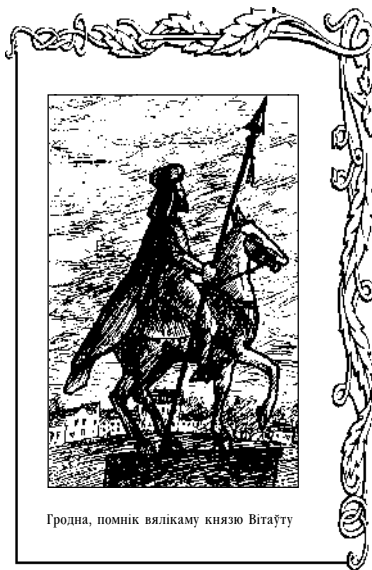
1409 - пачатак «Вялікай вайны» Вялікага Княства Літоўскага і Польшчы супроць Тэўтонскага ордэна.

1409 - кастрычнік, **князь Свідрыгайла**, малодшы брат караля Ягайлы, за здраду ў часе вайны з Ордэнам (спрабаваў перайсці на бок крыжакоў для барацьбы за віленскі трон) асуджаны вялікім князем Вітаўтам да зняволення ў вязніцы Краменецкага замка. Прабыў за кратамі 9 гадоў. Быў вызвалены сваім прыхільнікам **князем Астрожскім**, харугвы якога ўзялі замак штурмам.

1410 - *15 сакавіка*, *напад* крыжацкіх палкоў на Ваўкавыск у Вербную нядзелю (па законах таго часу - святатацтва, бо царква забараняла ваенныя дзеянні на пасхальныя святы). Таямніча падрыхтаваны паход некалькіх штандараў крыжакоў, ачоленых вялікім маршалам Ордэна **Фрыдрыхам Валенродам**, ставіў мэтай забойства князя Вітаўта, які меўся быць у Ваўкавыску на свята, каб разбурыць ваенны саюз Польшчы і ВКЛ.

1410 - *7 красавіка*, чарговая спроба Тэўтонскага ордэна здзейсніць забойства вялікага **князя Вітаўта**. У Кежмарку (горад на поўначы Славакіі) пад час сустрэчы князя з **каралём Сігізмундам**, які падтрымліваў крыжакоў, тую частку горада, дзе размясціўся са сваім почтам Вітаўт, падпалілі з усіх бакоў, і ў пажары аддзел наёмнікаў напаў на двор князя. Ахова здолела іх разбіць, і князь вырваўся з вогненнага кола.

1410 - *15 ліпеня*, пераможная *бітва* злучаных войскаў Вялікага Княства і Польшчы з Тэўтонскім ордэнам каля Грунвальда. У бітве ўдзельнічалі 40 палкоў Вялікага Княства і аддзелы беларускіх татараў. На поле сечы палегла траціна войска ВКЛ, а месіслаўскі, аршанскі, смаленскі палкі палеглі амаль цалкам, прыняўшы

Гродна, помнік вялікаму князю Вітаўту

- галоўны ўдар крыжакоў. Бітва паклала канец двухсотгадому націску крыжакоў на беларускія і літоўскія землі. Камандаваў злучанымі войскамі вялікі князь **Вітаўт**. Пад Грунвальдам біліся наступныя беларускія харугвы: *брэсцкая, віленская, віцебская, ваўкавыская, гарадзенская, друцкая, крэўская, лідская, медніцкая, мінская, магілёўская, мсціслаўская, наваградская, аршанская, пінская, полацкая, слоніўская, слуцкая*.
- 1410** - *жнівень-верасень*, з-за стратэгічнай памылкі **Ягайлы**, які змарнаваў два тыдні часу на ўрачыстасці з прычыны перамогі, аблога войскамі Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага крыжацкай сталіцы Мальбарка не прынесла поспеху. Комтур **Генрых фон Плауэн** адстаяў замак і захаваў тэўтонскую дзяржаву.
- 1411** - пераможны *паход* войска Вялікага Княства Літоўскага на чале з **князем Вітаўтам** на Залатую Арду дзеля стаўлення ханам свайго саюзніка па Грунвальдскай бітве **хана Джэладзіна**.
- 1413** - *2 кастрычніка*, заключэнне Гарадзельскай уніі паміж Польшчай і Вялікім Княствам Літоўскім. Афармленне шляхецкага герба вага брацтва і прывілеяванага становішча каталікоў перад праваслаўнымі, што неўзабаве адгукнулася *хатнімі* (міжусобнымі) войнамі ў Вялікім Княстве Літоўскім.
- 1420** - прыбыццё ў Чэхію на дапамогу войскам **Яна Гуса** 5-тысячнага беларускага і ўкраінскага праваслаўнага войска на чале з князем **Жыгімонтам-Карыбутам** ад імя вялікага князя Вітаўта, які прыняў каралеўскую карону Чэхіі.
- 1421** - адмова Вітаўта ад чэшскай кароны і ягоны загад праваслаўным палкам вярнуцца ў ВКЛ. Дзве тысячы беларускіх і ўкраінскіх ваяроў засталіся ў Чэхіі пад пачаткам Жыгімонта-Карыбута. Папа рымскі абвясціў Жыгімонта ерэтыком, у шляхты, што засталася з ім, былі аднятыя маёнткі.
- 1424** - *выправа* войска ВКЛ супраць ардынскіх татараў.
- 1425** - перамога войска ВКЛ над татарамі каля Разані.
- 1426** - рабаўнічы *паход* войска Вялікага Княства на пскоўскія землі.
- 1426** - удзел беларускіх рыцараў **Жыгімонта-Карыбута** ў пераможнай *бітве* гусітаў з крыжацкімі штандарамі каля горада Усці на Лабе.
- 1427** - рабаўнічы *паход* беларуска-літоўскага войска на паселішчы Наўгародскай зямлі.
- 1430** - *23 жніўня*, падрыхтаваная каралеўская каранаванне **князя**

Вітаўта не адбылася, бо асвячоная папам рымскім карона была гвалтам забраная палякамі на загад Ягайлы ў паслоў Вітаўта на польскай мяжы. У наступным гэтая карона, надсечаная мечам, выкарыстоўвалася як карона кракаўскага біскупа.

1430 - *кастрычнік*, смерць вялікага князя Вітаўта. Сыноў не пакінуў, дачка Соф`я стала жонкай маскоўскага князя Васіля, сына Дзмітрыя Данскога.

1430 - *лістапад*, абранне баярствам ВКЛ на вялікага князя **Свідрыгайлы** насуперак умовам Гарадзельскай уніі і жаданню палякаў, якія хацелі, каб тытул вялікага князя перайшоў да Ягайлы, а ВКЛ засталася без уласнага валадара. *Зняволенне* Ягайлы ў віленскім замку на загад Свідрыгайлы.

1432 - пачатак 4-гадовай *хатняй вайны* ў Вялікім Княстве Літоўскім паміж вялікімі князямі Свідрыгайлам Альгердавічам і **Жыгімонтам Кейстутавічам**. Разбурэнне варагуючымі бакамі Крэва, Ліды, Заслаўя, Менска, Барысава, Маладзечна, Трокаў.

1432 - *жнівень, напад* палкоў Жыгімонта Кейстутавіча на Свідрыгайлу ў Ашмянах. Асада Мсціслаўскага замка.

1432 - *8 снежня, бітва* пад пад Ашмянамі паміж вялікімі князямі Свідрыгайлам і Жыгімонтам. Загінула ў гэтай сечы болей за 10.000 чалавек.

1433 - *аблога* палкамі Свідрыгайлы Лідскага і Крэўскага замкаў.

1434 - *разбурэнне* войскам Свідрыгайлы пасадаў Менска. Безвыніковая асада менскага замка.

1435 - *аблога* войскамі князя Жыгімонта Віцебска і Полацка, верных князю Свідрыгайлу.

1435 - *спаленне* ў Віцебску на загад князя Свідрыгайлы мітрапаліта

Ваўкавыск. Помнік
Крывавай Вербіцы 1410 года

- кіеўскага **Герасіма**. Гэты варварскі акт пазбавіў Свідрыгайлу мноства прыхільнікаў сярод праваслаўнай шляхты і блага паўплываў на лёс самастойнай праваслаўнай мітраполіі ВКЛ.
- 1435** - *верасень, бітва* на рацэ Святой паміж войскамі князёў Свідрыгайлы і Жыгімонта. Пераможцам выйшаў Жыгімонт Кейстутавіч.
- 1440** - захоп змоўшчыкамі (праваслаўныя князі Іван і Аляксандр Чартарыёўскія, віленскі ваявода Доўгірд, трокскі ваявода Лялюша) трокскага замка і *забойства* вялікага князя **Жыгімонта Кейстутавіча** ў замкавай капліцы. На вялікага князя абраны малодшы сын Ягайлы - 14-гадовы **Казімір Андрэй** (Імя Андрэй было нададзена пры нараджэнні ў гонар дзеда - Андрэя Гальшанскага). Дынастыя Кейстутавічаў сыйшла ў небыццё.
- 1446** - *захоп* князем Мазоўшы Баляславам часткі Падляшша.
- 1443** - *вайна* Вялікага Княства Літоўскага з Мазовіяй за Падляшша.
- 1444** - *10 лістапада*, удзел беларускіх палкоў у *бітве* пад Варнай з туркамі. Смерць у бітве караля Польшчы **Уладзіслава Ягайлавіча**. Гэта наноў аднавіла унію ВКЛ з Польшчай, бо вялікі князь Казімір быў абраны палякамі на караля.
- 1449** - *паход* войска Вялікага Княства Літоўскага на Калугу.
- 1454** - удзел беларуска-літоўскага войска ў 13-гадовай *вайне* Польшчы з Прускім (Тэўтонскім) ордэнам за Памор'е.
- 1474** - першы *напад* крымскіх татараў на паўднёвыя землі Беларусі. Усяго з гэтага года па 1569 год крымчакі зрабілі 75 рабаўнічых паходаў і наездаў на Беларусь.
- 1481** - *красавік*, няўдалая *змова* праваслаўных князёў Вялікага Княства (Міхаіла Слуцкага, Фёдара Бельскага, Івана Гальшанскага) супраць вялікага князя Казіміра. Пакаранне схопленых **М.Слуцкага** і **І.Гальшанскага** смерцю праз адсячэнне галавы ў Вільні.
- 1490** - перамога войска Вялікага Княства Літоўскага над татарскім войскам каля горада Зацлава.
- 1492** - *ліпень*, пасля смерці вялікага князя ВКЛ і польскага караля Казіміра пачатак першай буйной вайны Маскоўскага княства з Вялікім Княствам Літоўскім за ўсходнія тэрыторыі ВКЛ. Ваенныя дзеянні цягнуліся 3 гады.
- 1492** - жнівень, маскоўскія ваяводы *папалілі* Мцэнск і Любуцк, людзей вывелі ў палон.
- 1492** - *верасень*, маскоўскае войска *захпіла* Рагачоў і Хлпень.
- 1494** - не маючы сілаў перамагчы маскоўцаў у вайне, рада ВКЛ выра-

шыла замірыцца праз шлюб вялікага князя **Аляксандра** з дачкой маскоўскага князя **Івана III Аленай**. Па ўмовах шлюбу ВКЛ страціла Вяземскае княства і землі ў вярхоўях Акі.

1497 - *паход* войскаў Польшчы і Вялікага Княства на Малдавію.

1497 - рабаўнічы *наезд* татараў на Мазыршчыну, аблога Мазыра.

1499 - рабаўнічы *наезд* татараў на Берасцейшчыну. Спаленне горада і крэпасці Берасця.

XVI стагоддзе

1500 - *спусташэнне* крымскімі татарамі Тураўскай зямлі. Безпаспяховае аблога імі Камянецкага замка.

1500 - *травень*, пачатак 3-гадовай спусташальнай вайны Маскоўскай дзяржавы з Вялікім Княствам (другая вайна).

1500 - *чэрвень*, *захоп* маскоўскімі войскамі Бранска, Пуціўля, Сярпейска, Старадуба, Гомеля, Любеча, Наўгарод-Северскага.

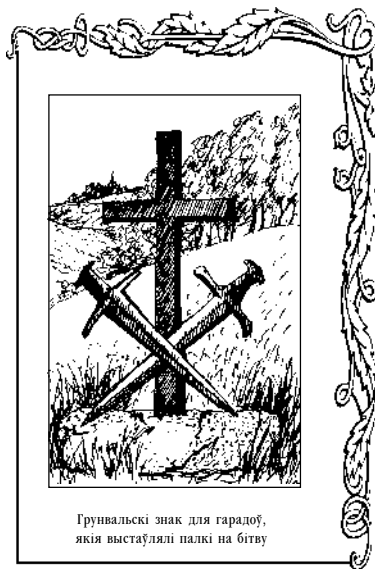
1500 - *14 ліпеня*, няўдалая для беларусаў *бітва* 5-тысячнага войска на чале з гетманам **Канстанцінам Астрожскім** з 20-тысячным маскоўскім войскам на Вядрошы (каля Дарагабужа). Загінула болей за 4,5 тысячы чалавек з харугваў гетмана. Сам Канстанцін Астрожскі і мноства ваюроў патрапілі ў маскоўскі палон.

1501 - *4 лістапада*, няўдалая *бітва* войска Вялікага Княства з маскоўскім войскам пад Мсціславам. Разбурэнне маскоўскім войскам Воршы, вёсак і мястэчак на Віцебшчыне і Полаччыне.

1502 - *ліпень*, *аблога* маскоўскім войскам Смаленска і Мсціслаўя.

1502 - спусташэнне крымскімі татарамі Бабруйска і Койданава. Бітва шляхецкіх харугваў з татарскімі загонамі на Ушы.

1502 - аблога татарамі горада і замка Слуцка. Перамога над татарамі войска, узначаленага князем **Сямёнам Слуцкім**, і гусарскіх харугваў у бітве на Ушы.

Грунвальскі знак для гаралоў,
якія выстаўлялі палкі на бітву

- 1503** - *красавік*, 6-гадовае замірэнне з Масквой, да якой адыходзілі вялікія тэрыторыі з гарадамі Бранск, Веліж, Гомель, Дарагабуж, Любеч, Невель, Ноўгарад-Северскі, Пуціўль, Радагошч, Старадуб, Хоцім, Чарнігаў.
- 1503** - паноўны рабаўнічы *наезд* крымскіх татараў на беларускія землі, спусташэнне Бабруйска, Нясвіжа, Клецка, Койданава, Наваградка. Асобныя загоны крымчакоў хадзілі на Менск і Лагойск, дасягалі Віцебска, Полацка Вільні. У тую вайну слўцкая **княгіня Анастасія** сама выводзіла ў поле супраць татараў слўцкі полк. У жніўні разграміла крымчакоў каля Давыд-Гарадка войска князя **Сямёна Слуцкага**.
- 1505** - паноўны *наезд* крымскіх татараў на Беларусь, аблога горада Слуцка., разбурэнне Лоева.
- 1505** - беспаспяхова *аблога* войскам крымскага **хана Біці-Гірэя** і турэцкімі янычарамі Наваградскага замка.
- 1506** - рабаўнічыя *наезды* крымчакоў на гарады Мазыр, Брагін, Ашмяны, Ваўкавыск, Клецк.
- 1506** - асада Менскага замка перакопскімі татарамі **Махмуд-Гірэя**.
- 1506** - беспаспяхова *аблога* маскоўскім войскам Полацка.
- 1506** - *5 жніўня*, пераможная *бітва* 7-тысячнага войска Вялікага Княства Літоўскага на чале з **Міхалам Глінскім** з 12-тысячным войскам татараў пад Клецкам. Амаль усё татарскае войска было вынішчана. Вызвалена 40 тысяч палону, які гналі ў Крым. У гонар гэтай перамогі Мікалай Радзівіл заснаваў у Вільні касцёл кармелітаў Маці Божай Снежнай і св. Юр`я.
- 1507** - *красавік*, пачатак 2-гадовай вайны Вялікага Княства Маскоўскага з Вялікім Княствам Літоўскім за ўсходнія землі ВКЛ (трэцяя вайна).
- 1507** - *красавік*, *напад* маскоўскіх палкоў на Смаленск і Полаччыну.
- 1507** - *кастрычнік*, *аблога* маскоўскім войскам Крычава і Мсціслаўя. Гарады, былі выратаваныя ад захопу паспалітым рушэннем шляхты
- 1508** - рабаўнічы *наезд* на Беларусь крымскіх татараў. Разгром татарскіх загонаў каля Слуцка.
- 1508** - *2 лютага*, *напад* адзела дворнага маршалка князя **Міхала Глінскага** пад Гародняй на сядзібу ваяводы **Яна Забярэзінскага**. Пасля сутычкі сядзіба была захопленая, і Глінскі загадаў забіць Забярэзінскага.

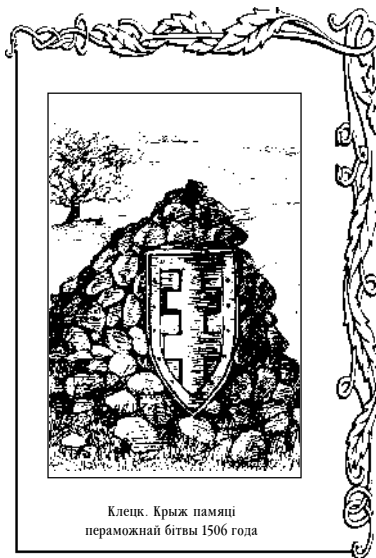
1508 - *мяцеж* магнацкай групоўкі на чале з маршалкам дворным ВКЛ Міхалам Глінскім і яго братамі, якія выступалі за незалежнасць ВКЛ (аддзяленне ад Польшчы). Міжусобная вайна ў ВКЛ. Захоп палкамі Глінскага Турава, Мазыра, безвыніковая аблога Слуцкага замка. Уцёкі братоў Глінскіх і іхных аддзелаў у Маскву.

1508 - *травень, аблога* палкамі Глінскага і маскоўскага ваяводы **Шамячыча** Менска, спусташэнне менскага пасада і прыградаў.

1508 - *жнівень*, паход войска ВКЛ на чале з гетманам **Канстанцінам Астрожскім** на Северскую зямлю.

1511 - перамога войска Вялікага Княства Літоўскага над войскам крымскіх татараў у бітве каля Вішняўца.

1512 - пачатак 10-гадовай вайны Маскоўскай дзяржавы з Вялікім Княствам Літоўскім за ўсходнія землі ВКЛ (чацвертая вайна).

Клецк. Крыж памяці пераможнай бітвы 1506 года

1512 - *лістапад - снежань*, 6-тыднёвая няўдалая *аблога* маскоўскімі войскамі Смаленска, спаленне пасадаў Полацка.

1512 - бітва беларуска-літоўскіх харугваў з татарскімі загонамі каля мястэчка Ляпушна.

1513 - *паноўная 3-месячная аблога* Смаленскага замка маскоўскім войскам.

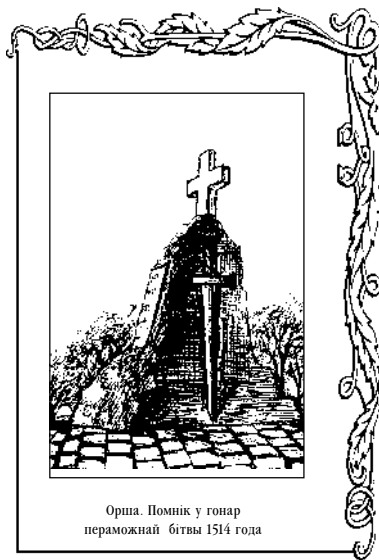
1513 - *ліпень, аблога* маскоўскімі палкамі горада Воршы.

1514 - *травень - жнівень*, аблога і *ўзяцце* Смаленска маскоўскім войскам пасля абстрэлу з 300 гарматаў. Захоп маскоўцамі Мсціслаўя, Крычава, Дуброўны.

1514 - *8 верасня*, перамога 30-тысячнага войска ВКЛ на чале з гетманам **Канстанцінам Астрожскім** разам з польскімі посілкамі над 80-тысячным маскоўскім войскам на рацэ Крапіўна каля Оршы. Самая няўдалая для Масквы бітва таго стагоддзя.

- 1515 - разбуральны *паход* пскавічоў на Браслаў і Друю, маскоўскіх палкоў - на Мсціслаў, Віцебск, Полацк.
- 1515 - паход *войска* Вялікага Княства Літоўскага на Вялікія Лукі.
- 1517 - *напад* маскоўскіх войскаў на землі Вялікага Княства. Баі пад Менскам і Вільняй. Параза маскоўцаў пад Полацкам.
- 1518 - *паход* наўгародскіх і пскоўскіх палкоў на Полацк.
- 1519 - бітва конных харугваў гетмана Канстанціна Астрожскага з крымчакамі пад Сокалам.
- 1519 - паноўны рабаўнічы *паход* маскоўскіх палкоў на Беларусь, разбурэнне Маладзечна, Крэва і Ашмянаў.
- 1520 - паход маскоўскага ваяводы **Гадунова** пад Полацк і Віцебск.
- 1521 - няўдалая *аблога* загонамі крымскіх татараў Мазыра, Слуцка і Слуцкага замка.
- 1523 - аблога маскоўскім войскам разам з крымчакамі Чачэрска.
- 1525 - няўдалая спроба **Францішка Скарыны** прадаваць свае кнігі ў Маскве. Яго выданні Бібліі былі спаленыя ў агні як ерэтычныя (пераклад на зразумелую народу мову).
- 1527 - беспаспяхова *аблога* крымчакамі горада Пінска.
- 1527 - пераможная *бітва* войска Вялікага Княства на чале з гетманам **К.Астрожскім** з крымскімі татарамі пад Кіевам на рацэ Альшаніца. Канец буйных крымскіх наездаў на Беларусь.
- 1529 - *18 кастрычніка*, у віленскім Дольнім замку насуперак традыцыі меч і шапка вялікага князя літоўскага былі ўручаныя 9-гадоваму **Жыгімонту Аўгусту**. Пры гэтым быў яшчэ жывы яго бацька - **Жыгімонт Стары**, польскі кароль і вялікі князь літоўскі. Сведчанне таго, што ўлада ў ВКЛ за паўстагоддзя да Люблінскай уніі ўжо мела тытулярны характар.
- 1530 - **Францішак Скарына** з-за немагчымасці працягваць друкарскую працу пасля смерці сваіх фундатараў пакінуў радзіму і эміграваў у больш прыхільную да яго Прагу. Праз 400 гадоў Прага будзе галоўным асяродкам беларускай нацыянальнай эміграцыі, якая не прыняла бальшавіцкі рэжым.
- 1532 - **Францішак Скарына** па сыску крэдытораў свайго брата Івана апынуўся ў гарадской турме Познані і правёў за кратамі 10 тыдняў. Толькі ўмяшальніцтва пляменніка вызваліла першадрукара з вязніцы.
- 1534 - пачатак 3-гадовай вайны Вялікага Княства з Маскоўскай дзяржавай за вяртанне ўсходніх зямель ВКЛ (пятая вайна).

- 1534 - *жнівень*, няўдалыя *паходы* *войскаў*, якія ачольвалі **Вішнявецкі** і **Неміровіч**, на Смаленск і Северскую зямлю.
- 1534 - *снежань*, спусташальны *паход* на ўсходнюю Беларусь маскоўскага войска, спаленне мястэчак і вёсак.
- 1535 - *чэрвень*, напад маскоўскіх палкоў на Мсціслаўшчыну і Полаччыну. *Спушташэнні* Воршы, Копысі, Рагачова. Спаленне Турава, Мазыра, Брагіна.
- 1535 - *ліпень*, вызваленне Гомеля і Старадуба беларуска-літоўскім войскам на чале з гетманам ВКЛ **Юр'ем Радзівілам**.
- 1536 - заняцце горада Старадуба маскоўскім войскам.
- 1551 - 8 *траўня*, сканала **Барбара Радзівіл**, каралева польская, вялікая княгіня літоўская, жонка караля **Жыгімонта Аўгуста**. Была яго каханкай 4 гады, у 1547 годзе яны па таемна ўступілі ў касцёльны шлюб. Пасля каранацыі 7 снежня 1550 года Барбара на сіла карону 150 дзён. Загадкавыя абставіны смерці ад хуткацечнай хваробы далі падставы сучаснікам Барбары падазраваць у заўчаснай смерці маладой каралевы яе свякзруху - **каралеву Бону** - і польскую магнатэрыю, якая не жадала ўзвышэння роду Радзівілаў.
- 1558 - пачатак 25-гадовай Лівонскай вайны, у якой удзельнічала Вялікае Княства Літоўскае, Лівонія, Маскоўская дзяржава, Польшча. Знясіленне ў гэтай вайне прывяло ВКЛ да Люблінскай уніі з Польшчай.
- 1559 - пераход Лівонскага ордэна пад патранат Вялікага Княства Літоўскага ў сувязі з маскоўскай пагрозай Лівоніі.
- 1562 - *лоты-сакавік*, аблога маскоўскімі войскамі Мсціслаўя, Воршы, Віцебска, Копысі, Прапойска, Магілёва. *Разбурэнне* Рагачова.
- 1563 - маскоўскае войска, ачоленae **Андрэем Курбскім**, *папаліла* наваколле Шклова

Орша. Помнік у гонар пераможнай бітвы 1514 года

- 1563 - 1 лютага, пачатак 2-тыднёвай аблогі горада і замкаў Полацка 60-тысячным маскоўскім войскам на чале з царом **Іванам Грозным**. Абстрэл горада вялі 200 гарматаў. Узяцце замкаў штурмам 15 лютага. Тысячы палонных і ўсю шляхту вывелі ў Масковію, манахаў-каталікоў забілі, а ўсіх габрэяў патапілі ў Дзвіне.
- 1564 - 26 студзеня, пераможная *бітва* 10-тысячнага войска Вялікага Княства на чале з гетманамі **Мікалаем Радзівілам** і **Рыгорам Хадкевічам** з 30-тысячным маскоўскім войскам ваяводы Шуйскага пад Улай.
- 1564 - *люты*, пераможныя *бітвы* харугваў **Філона Кміты-Чарнабыльскага** і **Юр'я Осціковіча** з маскоўскім войскам (50.000 тысяч) пад часам князя Сярэбранага каля Воршы.
- 1564 - *вынішчэнне* маскоўскім войскам вёсак у наваколлях Мсціслаўя, Крычава, Магілёва.
- 1565 - паход беларуска-літоўскага войска на Смаленск і Вялікія Лукі, *выпаленне* наваколляў.
- 1567 - перамога войска Вялікага Княства, ачоленага гетманам польным **Рыгорам Сангушкам**, над маскоўскім войскам у *бітве* каля мястэчка Чашнікі.
- 1568 - *жнівень*, аршанскі стараста Ф.Кміта-Чарнабыльскі з 4.000 аддзелаў ваяваў на Смаленшчыне з рускімі войскамі і даходзіў да Вязьмы.

Часы пасля Люблінскай уніі

- 1569 - *вясьна--лета*, гвалтоўнае далучэнне палякамі да сваёй дзяржавы значнай часткі зямель ВКЛ -- Падляшша, Валыні, Кіеўшчыны, Падолля. 1 ліпеня палякі навязалі сілай умовы Люблінскай уніі. Утварэнне новай федэратыўнай дзяржавы -- Рэчы Паспалітай.
- 1570 - 25 ліпеня, *забойства* ў Яраслаўлі і Кастрэме на загад **Івана Грознага** 665 палонных з Полацка.
- 1572 - 7 ліпеня, сканаў не пакінуўшы наступніка кароль і вялікі князь Жыгімонт Аўгуст. На ім скончылася дынастыя Ягайлавічаў, якая панавала ў Вялікім Княстве і ў Польшчы 186 гадоў. Наступныя два стагоддзі на каралеўскі трон Рэчы Паспалітай вальныя соймы абіралі галоўным чынам чужынцаў, што нарэш-

це адгукнулася дзяржаўным бюссіллем і гістарычнай драмай Трoх падзелаў.

1576 - захоп маскоўскім войскам Гомеля, *адбіцце* яго войскам гетмана **Радзівіла**.

1578 - перамога злучанага беларускага і шведскага войскаў на чале з **А.Сапегам** над маскоўцамі каля Вендэна.

1579 - *30 жніўня, вызваленне* войскам Рэчы Паспалітай на чале з каралём **Стэфанам Баторыям** Полацка ад маскоўцаў пасля 18-дзённай аблогі.

1579 - *верасень, вызваленне* войскам Рэчы Паспалітай ад маскоўскага войска ўсёй Полацкай зямлі.

1580 - спаленне Магілёва маскоўскім войскам князя Сярэбранага.

1580 - *наход* войска караля Рэчы Паспалітай **Стэфана Баторыя** на Вялікія Лукі ў адказ на разбурэнне гарадоў Княства маскоўцамі падчас вайны

1581 - *4-месячная* безвыніковая аблога войскамі Рэчы Паспалітай на чале са **Стэфанам Баторыям** Пскоўскага замка.

1581 - першае публічнае *паленне* кальвінісцкай і праваслаўнай літаратуры ў Вільні, арганізаванае езуітамі.

1581 - *аблога* маскоўскімі войскамі Магілёва і Шклова.

1582 - старажытная полацкая Спаса-Еўфрасінеўская царква, дзе была келья **св. Еўфрасіні**, на загад Стэфана Баторыя перададзена езуітам пад касцёл. Наноў перасвячоная ў праваслаўны храм у 1832 годзе.

1590 - захоп і *рабаванне* горада Быхава данскімі казакамі.

1595 - стварэнне ў Вялікім Княстве па рашэнню сойма выбранецкай пяхоты. Удзел першых выбранецкіх палкоў у *баях* з загонамі запарожскіх казакоў, якія наязджалі на Беларусь.

1595 - *лістапад, наход* запарожскіх казакоў атамана **Севярына На-**

Ула. Памятны знак бітвы 1564 года

- лівайкі** на Беларусь. Захоп і рабаванне Петрыкава і Слуцка.
- 1595** - *13 снежня*, захоп казакамі Налівайкі Магілёва, рабунак і спаленне горада і замка.
- 1595** - *снежань*, бітва шляхецкага войска Вялікага Княства з казакімі загонамі Налівайкі і прымкнутымі да іх сялянамі на Буйніцкім полі.
- 1596** - *студзень*, захоп і спусташэнне казакамі Налівайкі разам з паўсталымі сялянамі гарадоў Турава, Давыд-Гарадка, Пінска. Адыход Налівайкі на Украіну.
- 1599** - дабраахвотны *паход Яна Хадкевіча* з уласнымі коннымі харугвамі ў Трансільванію на дапамогу князям Сяміграддзя, паўсталым супраць турак.

XVII стагоддзе

- 1600** - пачатак 29-гадовай вайны федэратыўнай Рэчы Паспалітай са Швецыяй за панаванне на Балтыйскім моры.
- 1601** - *чэрвень*, бітва пад Кукейносам паміж войскам Вялікага Княства, узначаленым **Радзівілам Пяруном**, і шведскім войскам.
- 1601** - *жнівень*, абарона войскам Вялікага Княства Рыгі ад шведаў.
- 1601** - *голад* ва ўсходніх і цэнтральных ваяводствах Беларусі ў сувязі з неўраджаем. Вясной 1602 года да голаду дадалася *эпідэмія*, што прывяло да масавага вымірання насельніцтва на Гомельшчыне і Магілёўшчыне.
- 1602** - спаленне Віцебска і *вынішчэнне* гарадскога жыхарства загонам запарожскіх казакоў атамана **Дубіны**.
- 1602** - *снежань*, пачатак 4-месячнай паспяховай *аблогі* 2-тысячным войскам польнага гетмана **Яна Хадкевіча** шведскага гарнізона ў горадзе і замку Дэрпт (цяперашняе Тарту).
- 1603** - *верасень*, дзікунскае *забойства* перакладчыка і выдаўца Евангелля ў беларускай мове **Васіля Цяпінскага** роднымі пляменнікамі за выдаткі грошай на друкарню.
- 1603** - стварэнне **Аляксандрам Лісоўскім** на Беларусі аддзелаў нерэгулярнай лёгкай конніцы з беднай шляхты і вольных людзей. Гэтыя аддзелы атрымалі назву *лісаўчыкоў*. Былі адметныя смеласцю, бязлітаснасцю і ахвотай да рабункаў. Ваявалі ў войску **Ілжэдзмітрыя II**, служылі каралю **Жыгімонту Вазе**, потым наймаліся да нямецкага імператара **Фердынанда** ду-

шыць чэшскае паўстанне 1620 года. На баку войска Рэчы Паспалітай удзельнічалі ў бітве з туркамі пад Хоцінам ў 1621 годзе. У мірныя гады пераўтвараліся ў шайкі рабаўнікоў. Канчаткова расфарміраваныя ў 1636 годзе.

1604 - *верасень*, перамога войска ВКЛ на чале з гетманам **Янам Хадкевічам** над шведскім войскам пад Белым Каменем (у Эстоніі).

1604 - удзел вайсковых аддзелаў беларускіх магнатаў у паходзе **Ілжэдзітрыя** на Маскву. *Бітва* 15-тысячнага войска самазванца з 50-тысячным маскоўскім войскам пад Ноўгарад-Северскім.

1605 - *21 студзеня*, няўдалы бой палкоў Ілжэдзітрыя з царскім войскам **Васіля Шуйскага** пад Дабрынічамі.

1605 - *27 верасня*, перамога 4-тысячнага войска Вялікага Княства на чале з гетманам **Янам Хадкевічам** над 14-тысячным войскам шведаў каля вёскі Кірхгольм за 13 вёрстаў ад Рыгі. Галоўную ролю адыгралі гусарскія палкі **В.Войны** і **Я.Сапегі**. Беларусы ў гэтай бітве ўзялі 60 трафейных сцягоў разгромленых шведскіх харугваў. Шведы страцілі забітымі 6 тысяч чалавек, войска Я.Хадкевіча - 100 забітымі.

1606 - *20 чэрвеня*, паўстанне гараджанаў Магілёва супраць магістрата, ачоленае рамеснікамі **Стахарам Мітковічам** і **Пётрам Кузьмінічам**. Канчаткова задушана ўладамі ў 1610 годзе, актыўныя ўдзельнікі паўстання пакараны смерцю на шыбеніцы.

1607 - *6 ліпеня*, перамога войска, узначаленага **Янам Хадкевічам**, над войскам ракашанаў (канфедэрацыі шляхты, скіраванай супраць караля Жыгімонта Вазы), якое ўзначальваў **Януш Радзівіл**.

1608 - удзел беларускай шляхты ў *паходзе* на Маскву з тушынскім самазванцам (Ілжэдзітрыем II).

Нясыж. Помнік канцлеру ВКЛ
Мікалаю Радзівілу Чорнаму

- 1608** - пачатак безвыніковай 15-месячнай *аблогі* беларуска-літоўскімі і польскімі аддзеламі на чале з **Сапегам** і **Аляксандрам Лісоўскім** Троіца-Сергіеўскай лаўры.
- 1609** - *4 сакавіка*, узяцце штурмам 2-тысячным войскам гетмана вялікага Яна Хадкевіча горада Пярну, які абараняў шведскі гарнізон.
- 1609** - пачатак 9-гадовай вайны Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай за вяртанне ВКЛ Смаленскай зямлі. Пачатак аблогі войскам Смаленска. *Узяцце* горада штурмам ў чэрвені 1611 года.
- 1609** - *11 ліпеня*, спроба забойства праваслаўнымі ў Відні уніяцкага мітрапаліта **Іпація Пацея**. На 70-гадовага мітрапаліта напаў гайдук і выцяў шабляй. Пацей паспеў засланіць галаву рукой, і шабля адсекла яму пальцы, перасекла кій і вопратку. Гайдука злавілі, збілі і назаўтра павесілі. Прозвішча яго было **Тупэка**.
- 1610** - другое *паўстанне* магілёўскіх гараджанаў.
- 1610** - *21 верасня*, уваход ў Маскву польскага і беларускага войска на чале з **Гансеўскім** пасля абвяшчэння баярамі «рускім царом» каралевіча **Уладзіслава Вазы**.
- 1611** - пачатак 2-гадовага *мяцежу* сялянаў бабруйскіх вёсак супраць правядзення валочнай памеры.
- 1611** - *29 сакавіка*, задушэнне войскамі **Гансеўскага** ў Маскве *паўстання* гараджанаў супроць польска-беларускага гарнізона.
- 1612** - *верасень*, баі войска **Яна Хадкевіча** з апаўчэннем князя **Дзмітрыя Пажарскага** каля Масквы.
- 1612** - *лістапад*, вымушаная здача ў *палон* польска-беларускага гарнізона ў Маскоўскім Крамлі.
- 1613** - аблога Смаленска маскоўскім войскам.
- 1613** - *красавік*, пачатак будаўніцтва Жыровіцкага уніяцкага манастыра і царквы, дзе змяшчаўся цудатворны абраз Жыровіцкай Багародзіцы. Ствараў гэны найзначнейшы рэлігійны асяродак **Язафат Кунцэвіч**, фундатарамі былі **Ян Мялешка**, **Даніла Солтан**, **Рыгор Трызна**. Жыровіцкі абраз прыцягваў сотні тысяч пілігрымаў. Пасля прылучэння Беларусі да Расіі Жыровічы забраныя для праваслаўнай царквы.
- 1614** - *красавік*, вызваленне палкамі **Сапегі** і **Лісоўскага** Смаленска ад маскоўскай аблогі.
- 1615** - *наход* палкоў, на чале з **Янам Кішкам** і **А.Лісоўскім** на Старадуб і Бранск.

- 1615** - князь **Мікалай Радзівіл Сіротка** заснаваў камандорства мальтыйскага ордэна ў Сталовічах над Шчарай.
- 1616** - паўстанне гараджанаў Мазыра ў абарону сваіх правоў на гарадское самакіраванне. *Захоп* паўстанцамі замка. Сутычкі з каралеўскімі войскамі.
- 1616** - пераможны *бой* сялянскіх атрадаў каля Глуска з шляхецкай харугвай **Сянкевіча**.
- 1617** - паход каралевіча **Уладзіслава Вазы** на Маскву. Войска узначальваў гетман вялікі літоўскі **Ян Хадкевіч**. Саюзнікамі былі казакі гетмана **Сагайдачнага**, рэшткі паўстанцкіх аддзелаў **Івана Балотнікава**. Безвыніковы *штурм* Масквы.
- 1621** - *верасень*, перамога ў шматдзённай *бітве* пад Хоцінам 70-тысячнага войска Рэчы Паспалітай на чале з гетманам **Янам Хадкевічам** над 220-тысячным турэцка-татарскім войскам.
- 1622** - аблога і ўзяцце палкамі гетмана польнага **Крыштафа Радзівіла** горада Мітавы.
- 1623** - *12 лістапада*, мяцеж праваслаўных у Віцебску супраць уніяцкага біскупа **Язафата Кунцэвіча**. Быў жорстка забіты натоўпам, цела біскупа кінулі ў Дзвіну, прывязаўшы да шыі рыбацкую сетку з камянямі. 19 удзельнікаў забойства пакаралі смерцю, а яшчэ 80 уцяклі з горада. Язафат Кунцэвіч у 1643 годзе быў абвешчаны першым *святым* уніяцкай царквы на Беларусі.
- 1625** - пачатак 4-гадовай *вайны* Рэчы Паспалітай са Швецыяй.
- 1632** - пачатак 2-гадовай *вайны* Маскоўскай дзяржавы з Рэччу Паспалітай за Смаленск.
- 1633** - аблога маскоўскімі войскамі Смаленска, *захоп* Асвеі, Друі, Прапойска, Полацка.
- 1633** - *верасень*, выступленне гараджанаў Магілёва супраць пастоя каралеўскага войска. Пяць завадатараў выступлення пакараны смерцю.
- 1633** - *верасень*, акружэнне аддзеламі войска Рэчы Паспалітай маскоўскага войска пад Смаленскам.
- 1633** - аблога загонамі ўкраінскіх казакаў Гомельскага замка.
- 1633** - *12 кастрычніка*, узброены *мяцеж* гараджанаў Полацка супраць уніяцкага архібіскупа **Селявы** ў сувязі з рэлігійным уціскам.
- 1634** - *люты*, падпісанне царскім ваяводам М. Шэйнам капітуляцыі маскоўскага войска пад Смаленскам.
- 1647** - *мяцеж* жыхарства ў Цяляханах. Бой з шляхецкімі аддзеламі.

- 1648** - *красавік*, пачатак казацкага паўстання **Хмяльніцкага** на Украіне, якое перайшло ў антыфеадальную вайну і захапіла Беларусь. Вайна цягнулася з перапынкамі да 1667 года і набыла назву **Патопа**. На Беларусі за гэты час загінула 52 працэнты насельніцтва. Ва ўсходніх паветах і на Міншчыне страты насельніцтва складалі да 75 працэнтаў.
- 1648** - *15 верасня*, расстрэл у Брэсце салдатамі уніяцкай харугвы публіцыста, ігумена Сімяонаўскага манастыра **Афанасія Філіповіча** за адмову выракчыся праваслаўнай веры. У жніўні 1649 года кананізаваны царквой як святы прападобны пакутнік.
- 1648** - *20-22 верасня*, разгром казацкімі палкамі шляхецкага войска Рэчы Паспалітай пад Піляўцамі.
- 1648** - *верасень*, захоп украінскімі казакамі палкоўніка **Главацкага** горада Гомеля, *вынішчэнне* ўсіх каталікоў і габрэяў.
- 1648** - *кастрычнік*, паўстанне гараджанаў Бабруйска, *перамога* паўстанцаў каля горада над атрадамі харужага літоўскага **Паца**.
- 1648** - *лістапад*, войска стражніка ВКЛ князя **Мірскага** ўзяло *штурмам* Пінск. Былі забітыя 3.000 абаронцаў горада, іхныя дзеці і жонкі таксама былі бязлітасна пасечаныя.
- 1648** - *30 снежня*, у Ігумене мясцовыя паўстанцкія аддзелы *разграмілі* войска харунжага літоўскага **Паца**.
- 1649** - з-за недароду збожжа *галодны год* на Беларусі, мноства сялянскіх двароў вымерлі.
- 1649** - *13 студзеня*, бой сямявіцкіх жыхароў з двума палкамі наёмнага войска, узначаленых **Данаваем**.
- 1649** - *16 студзеня*, знішчэнне каля Менска наёмных палкоў **Данавая** казакамі і паўсталымі сялянамі.
- 1649** - *люты*, 4-тыднёвая аблога Бабруйска войскам польнага пісара **Валовіча**. Узяцце Бабруйска шляхецкім войскам з-за здрады праваслаўнага духавенства і кушчоў. Ноччу яны расчынілі гарадскія вароты і пакінулі горад, а ў Бабруйск ўварваліся харугвы польнага гетмана **Януша Радзівіла**. Гетман жорстка расправіўся і з казакамі, і з паўстанцамі-гараджанамі, і са здраднікамі (на кол пасадзілі 100 чалавек, 150 забілі, 800 пакаралі адсячэннем рукі, усяго паўстанцаў загінула больш за 3.000). *Загінула* за час баёў у горадзе болей за 4 тысячы чалавек.
- 1649** - *17 чэрвеня*, разгром войскамі гетмана **Януша Радзівіла** 7-тысячнага атрада ўкраінскіх казакоў **Іллі Галоты** і паўсталых

сялянаў каля Загалля на Прыпяці.

1649 - 30 ліпеня, бітва пад Лоевым войска Вялікага Княства на чале з **Янушам Радзівілам** з 30-тысячным войскам, якое ачольваў казацкі палкоўнік **Міхаіл Крычэўскі**. Палову войска складалі казацкія палкі з Украіны, палову - паўсталыя сяляне. Паранены Крычэўскі, які патрапіў у палон, адмовіўся ад прапановы Радзівіла перайсці на службу да яго і скончыў жыццё, разбіўшы галаву аб гарматнае кола.

1651 - 4 жніўня, ўзяцце Кіева войскам ВКЛ на чале з князем **Янушам Радзівілам**.

1652 - *маравая пошасць* на абшары віленскага ваяводства. Памерлыя ляжалі на дарогах, не было каму іх пахаваць.

1654 - май, пачатак *захопніцкай вайны* Маскоўскай дзяржавы з Рэччу Паспалітай за беларускія землі.

1654 - захоп рускімі войскамі Воршы, Магілёва, Шклова, Полацка, Віцебска. Упартая абарона ад рускіх Мсціслаўя (загінула больш за 9 тысяч абаронцаў).

1654 - ліпень, стварэнне ў Чавусам на дазвол рускага цара шляхціцам **Канстанцінам Паклонскім** Беларускага казацкага палка. Полк меў у складзе 6.000 чалавек шляхты і сялянаў з Магілёўскага, Чавускага, Мсціслаўскага павегаў. Удзельнічаў разам з рускімі ва ўзяцці Магілёва. Праз год Беларускі полк пакінуў рускіх і перайшоў на бок **Януша Радзівіла**.

1654 - 24 ліпеня, захоп рускай арміяй Шарамечава Дзісны і Друі.

1654 - 3 жніўня, бітва аддзелаў палявога гетмана **Гасеўскага** з маскоўскім войскам пад Воршай.

1654 - 12 жніўня, бітва корпуса **Януша Радзівіла** пад Шкловам з маскоўскім войскам князя **Чаркаскага**.

1654 - 13 жніўня, захоп Гомеля пасля працяглай аблогі ўкраінскімі

Помнік гетману Паўлу Сапезе

- казакамі наказнога гетмана **Івана Залатарэнкі**, саюзнікам маскоўскага цара. Залатарэнка прывёў на Беларусь 20 тысяч войска (Нежынскі, Старадубскі, Чарнігаўскі палкі).
- 1654** - *24 жніўня*, прайгрыны бой **Радзівіла** войску князя **Трубяцкога** пад мястэчкам Шапялевічы.
- 1654** - *24 жніўня*, здача Магілёва насельніцтвам горада палку шляхціча **Канстанціна Паклонскага**, які прысягнуў на вернасць рускаму цару. Пагалоўнае *вынішчэнне* яго казакамі габрэяў.
- 1654** - *29 жніўня*, захоп казакамі **Залатарэнкі** горада Чачэрска.
- 1654** - *23 верасня*, здача Смаленска рускаму войску пасля двюхмесячнай аблогі.
- 1654** - *12 кастрычніка*, здача маскоўцам пасля ўпартай абароны горада Дуброўны, цалкам пасля спутошанага.
- 1654** - *17 лістапада*, пасля 14 тыдняў аблогі войска маскоўскага ваяводы **Шарамецява** і казакі **Васіля Залатарэнкі** захавалі Віцебск і яго замкі. Усяго да канца года рускія *захавалі* 33 гарады на Беларусі.
- 1654** - безвыніковая аблога Старога Быхава казакамі **І.Залатарэнкі**. Гарнізон вытрымаў 10 тыдняў аблогі са жніўня па лістапад.
- 1654** - за паўгады вайны на загад **цара Аляксея** на Віцебшчыне былі зруйнаваныя 11 каталіцкіх касцёлаў і кляштораў, на Магілёўшчыне - 25 касцёлаў.
- 1655** - *сакавік*, захоп і спаленне Бабруйскага замка казакамі **І.Залатарэнкі**. Захоп ягоным загонам Наваградскага замка.
- 1655** - *захоп* маскоўскімі войскамі Барысава, Менска, Коўна, Гродна, Слоніма, Клецка, Турава.
- 1655** - *30 чэрвеня*, захоп маскоўскім войскам Менска.
- 1655** - гвалтоўны вываз маскоўцамі ўсяго абсталявання, заснаванай **Спірыдонам Собалем**, вядомай друкарні Куцеінскага манастыра (Ворша) на загад патрыярха рускай царквы Нікана ў Іверскі манастыр, потым у Нова-Іерусалімскі манастыр пад Масквой. Пазней на аснове гэтай друкарні **Сімяон Полацкі** ўтварыў друкарню ў Крамлі, дзе надрукаваў свае некалькі твораў.
- 1655** - *28 ліпеня*, бітва беларускіх харугваў з рускім войскам пад Ашмянамі.
- 1655** - *пачатак жніўня*, казацкія загоны **гетмана Залатарэнкі** пусцілі пад шаблю Лідчыну, спалілі Ліду.
- 1655** - *8 жніўня*, захоп рускімі войскамі **князя Чаркаскага** і каза-

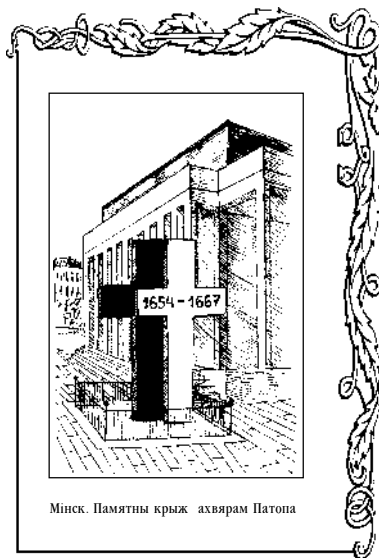
- камі гетмана І.Залатарэнкі Вільні Падпалены горад гарэў 17 дзён. Пад шаблямі і ў агні *загінулі* 25 тысяч жыхароў горада.
- 1655 - 25 жніўня, рускія салдаты *разрабавалі* віленскі касцёл св. Міхала, фундарам якога быў канцлер ВКЛ **Леў Сапег** і дзе быў пахаваны ў 1633 годзе. Расійцы надругаліся над ягоным целам, выкінуўшы труну са склепа на вуліцу.
- 1655 - *верасень*, захоп маскоўскімі стральцамі і ўкраінскімі казакамі Турава і Давыд-Гарадка.
- 1655 - 5 кастрычніка, захоп маскоўскімі стральцамі Пінска, рабунак і *спаленне* горада.
- 1655 - лістапад, рабунак шляхецкіх сядзіб і вёсак Берасцейскага павета наёмным тысячным аддзелам Караля Лісоўскага.
- 1655 - 13 лістапада, перамога войска гетмана **Паўла Сапегі** над маскоўскім войскам на рацэ Лясной каля Брэста.
- 1655 - *снежань*, аблога Тыкоцінскага замка на Падляшшы, дзе закрыўся **Януш Радзівіл**, войскамі гетмана Паўла Сапегі.
- 1656 - голад і маравая пошасць на абшары Менскага ваяводства.
- 1656 - *люты*, паход войска ВКЛ на чале з вялікім гетманам **Паўлам Сапегам** у Польшчу на дапамогу каралеўскай арміі.
- 1656 - *ліпень*, удзел войска Вялікага Княства Літоўскага ў баях за Варшаву супроць шведска-брандэнбургскага войска.
- 1656 - *жнівень*, перамога беларуска-літоўскіх палкоў на чале з **Гацеўскім** над шведамі пад Просткамі ў Прусіі.
- 1657 - *травень*, захоп шведскім войскам Брэста, дзякуючы здрадзе нямецкіх наёмнікаў.
- 1657 - у Янаве на Берасцейшчыне казакі *закатавалі* каталіцкага манаха, прапаведніка **Андрэя Баболю**. Прылічаны каталіцкай царквой да святых. Першы каталіцкі святы на Беларусі.
- 1657 - *снежань*, перамога прысяжнага шляхецкага (што прысягала

Царква св. Мікалая ў Брэсце, дзе была абвешчана унія. Праект аднаўлення

- на вернасць цару) апалчэння над казацкім войскам **Дзяніса Мурашкі** каля вёскі Прусавічы. Праз некалькі тыдняў Мурашка разбіў прсыяжную шляхту пад Брусевічамі.
- 1658** - *кастрычнік*, пачатак аблогі маскоўскага гарнізона ў Гродне дывізіяй гетмана **Паўла Яна Сапегі**.
- 1658** - *верасень*, заняцце Менска сялянскімі атрадамі **Дзяніса Мурашкі**, які прыняў бок караля. Асада менскага замка.
- 1658** - *27 кастрычніка*, бітва пад Чавусамі 14-тысячнага войска казацкага палкоўніка **Нячая**, які перайшоў на бок караля, з маскоўскім войскам ваяводаў **Казлоўскага** і **Змеява**.
- 1658** - *кастрычнік*, перамога харугваў гетмана польнага ВКЛ **Вінцэнта Аляксандра Гасеўскага** над маскоўскім войскам князя **Далгарукага** пад Вільняй. Таго ж месяца ў новай бітве войска Далгарукага перамагло конныя харугвы Гасеўскага, сам гетман трапіў у палон.
- 1659** - *26 студзеня*, пачатак асады Мсціслаўя маскоўскім войскам ваяводы **Лабанава-Растоўскага**.
- 1659** - *9 сакавіка*, гродзенскі маскоўскі гарнізон разам з ваяводам *здаўся* войску гетмана **Паўла Сапегі**.
- 1659** - *11 сакавіка*, няўдалая бітва казацкіх атрадаў Нячая, Мурашкі, Выгоўскага з маскоўскім войскам Лабанава-Растоўскага.
- 1659** - *4 декабря*, маскоўскае войска штурмам узяло Стары Быхаў. *Жорсткая расправа* з казакамі, якія былі на баку Рэчы Паспалітай. Павешаны патрапіўшыя ў палон атаманы паўстанцкіх атрадаў **Дрань**, **Маляўка**, **Корсак**.
- 1659** - *снежань*, чарговы *захоп* маскоўскімі войскамі ваяводы **Хаванскага** Горадні. Капітуляцыя гарадзенскага гарнізона.
- 1660** - *13 студзеня*, захоп маскоўскім войскам князя **Хаванскага** горада і замка Брэста. Горад быў цалкам *спалены*, а яго жыхары *вынішчаны* амаль пагалоўна.
- 1660** - *15 студзеня*, паражэнне харугваў палкоўніка **Абуховіча** ад маскоўскіх палкоў пад Пружанамі.
- 1660** - *20 сакавіка*, пачатак 2-месячнай безвыніковай аблогі Ляхавічаў маскоўскім войскам.
- 1660** - *28 чэрвеня*, пераможная *бітва* дывізіяў **Паўла Сапегі** і **С. Чарнецкага** з маскоўскім войскам ваяводы **Хаванскага** пад Палонкаю (недалёка ад Ляхавічаў). Потым у Палонцы трымалі палонных.

- 1660** - *3 ліпеня*, войскі **Сапегі і Чарнецкага** *вызвалілі* ад маскоўцаў Менск.
- 1660** - *8 кастрычніка*, бітва на рацэ Басі харугваў Сапегі, Паца, Палубінскага з маскоўскім войскам ваяводы Далгарукага.
- 1661** - *10 лютага*, падрыхтаванае *паўстанне* гараджанаў Магілёва. Вынішчэнне ў адну ноч маскоўскага гарнізона (3 тысячы чалавек).
- 1661** - *ліпень*, безвыніковы штурм Магілёва маскоўскімі палкамі.
- 1661** - *4 лістапада*, пераможная *бітва* войска гетманаў **Сапегі і Чарнецкага** з маскоўскім войскам князя **Хаванскага** каля вёскі Кушлікі (Кушлікавы Горы) блізка Дзісны на Палаччыне, апошняя буйная бітва часоў «патопу». Былі захоплены 130 баявых рускіх сцягоў, усе гарматы, абоз.
- 1661** - *6 лістапада*, войскі Вялікага Княства разбілі каля Глыбокага маскоўскае войска, узначаленае князем Хаванскім.
- 1662** - *збойства* мяцежнымі салдатамі ў войску польнага гетмана **Вінцэнта Гасеўскага**, неабгрунтавана абвінавачанага ў здрадзе войску і Радзіме.
- 1662** - *ліпень*, здача ў *палон* гарнізона маскоўцаў Барысаўскага замка пасля 2-гадовай аблогі войскамі ВКЛ.
- 1664** - *16 чэрвеня*, паражэнне рускага войска князя **Хаванскага** пад Віцебскам у баях з войскам гетмана **М. Паца**.
- 1665 - з прычыны пастаянных рабункаў войскам збожжа і быдла *голад* на поўні Беларусі, асабліва на Піншчыне.
- 1665** - *наезд* украінскіх казакоў на Бабруйск, спаленне горада і замка.
- 1666** - захоп маскоўскімі войскамі на чале з ваяводамі **Чаркаскім і Варатынскім** Шклова. *Высылка* на царскі загад шклоўскай шляхты, абвінавачанай ў нявернасці рускаму цару, у Казань.
- 1667** - апошні год Патопу. На Беларусі загінула болей за 2 мільёны

Мінск. Памятны крыж ахвярам Патопа

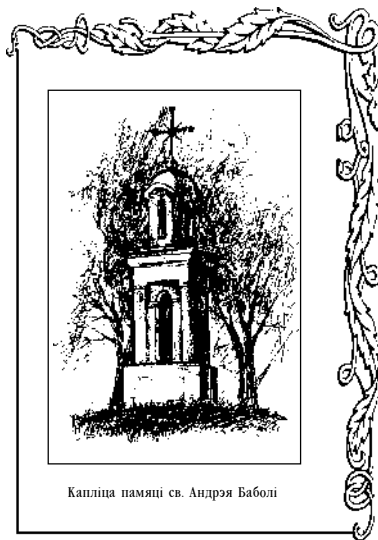
- чалавек. Усе гарады былі ператвораныя ў руіны. У Полацку з 1500 даваенных засталася 102 двары, у Ляхавічах з 215 ацалела 17, у Магілёве з 2637 засталася 577. Ё гэтак паўсюдна па краіне. На адраджэнне гаспадаркі спатрэбілася стагоддзе. Ранейшая колькасць насельніцтва засведчана толькі ў 19-м стагоддзі.
- 1672** - *вясна*, сумесная з палякамі шматмесячная абарона ад турэцкага войска крэпасці Камянца-Падольскага. Не маючы моцы утрымаць яе, гарнізон падарваў парахавыя склепы. Тут загінуў знакаміты на Падляшшы шляхціч **Валадыеўскі**, якому прысвечаны раман Г.Сянкевіча.
- 1673** - *11 лістапада*, пераможная *бітва* 40-тысячнага войска Рэчы Паспалітай на чале з **Янам Сабескім** пад Хоцінам з 80 тысячамі турак. Туркі страцілі каля 40 тысяч забітымі. Спыненне турэцкай экспансіі на Украіну.
- 1683** - *12 верасня*, пераможная *бітва* саюзага войска (баварцы, саксонцы, аўстрыйцы, конныя палкі Польшчы і Вялікага Княства - разам 65 тысяч) на чале з каралём **Янам Сабескім** з турэцкім войскам (200 тысяч) пад Венай.
- 1687** - *ліпень*, пераможная *бітва* войска **Яна Сабескага** з туркамі пад Каменцам-Падольскім.
- 1689** - *30 сакавіка*, *спаленне* на плошчы Старога Мяста ў Варшаве мысліцеля, брэсцкага падсудка **Казіміра Лышчынскага** за атэістычныя погляды.
- 1690** - барацьба рода Сапегаў, узначаленых гетманам вялікім літоўскім **Казімірам Сапегай**, з магнацкай групоўкай Радзівілаў, Пацаў, Агінскіх, Вішнявецкіх, Коцелаў за ўладу ў Вялікім Княстве. Вайна цягнулася болей за 10 гадоў.
- 1695** - *чэрвень*, задушэнне на загад гетмана **Сапегі** рэйтарскімі і татарскімі харугвамі ўзброенага *паўстання* гараджанаў Слуцка і слуцкага сялянства супраць жорсткага прыгнёту з боку сваіх валадароў – Радзівілаў і Сапегаў.
- 1696** - *17 кастрычніка*, стварэнне з дазволу каралевы канфедэрацыі беларускай і літоўскай шляхты (так званыя «рэспубліканцы») на чале з **Рыгорам Агінскім** для барацьбы супраць Сапегаў, якія імкнуліся адлучыць ад Польшчы Вялікае Княства і аднавіць яго самастойнасць.
- 1696** - *8 лістапада*, *разгром* мяшчанамі Крычава і сялянамі Крычаўскага староства салдатаў харугвы харунжага літоўскага **Ры-**

гора Агінскага за рабаванне жыхароў і жорсткасць.

- 1697** - вальны сойм Рэчы Паспалітай прыняў пастанову пра *забарону пісаць дзяржаўныя (соймавыя) дакументы ў беларускай мове (тое ж самае адносілася да літоўскай і ўкраінскай моваў)*. Дазвалялася пісаць толькі па-лацінску ці па-польску.

Пастанова паспрыяла паланізацыі шляхты Беларусі, Літвы і Украіны. Праз 299 гадоў беларускія прамаскоўскія ўлады, скарыстаўшы механізм рэфэрэндума, надалі рускай мове ў межах Беларусі статус дзяржаўнай, што адразу пятая калона і бюракратыя скарысталі для *выціскання* беларускай мовы з ужытку, здзяйснення актыўнага *лінгвацыду* на карысць аднаўлення імперскай Расіі.

- 1698** - 22 ліпеня, войска канфедэратаў-рэспубліканцаў было *разбітае* пад Юрбаркам войскам гетмана вялікага літоўскага **Казіміра Сапегі**.

Капліца памяці св. Андрэя Баболі

XVIII стагоддзе

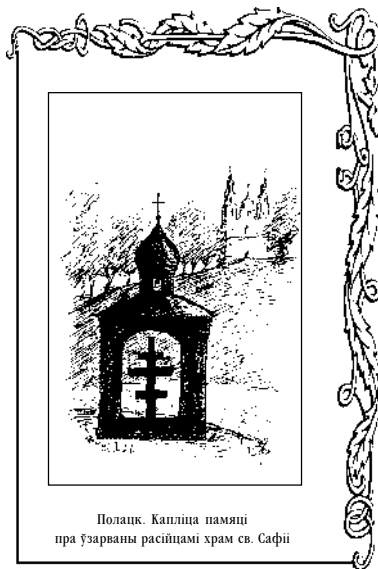
- 1700** - пачатак 21-гадовай Паўночнай *вайны* Рэчы Паспалітай і Расіі са Швецыяй. Галоўным тэатрам ваенных дзеянняў стала тэрыторыя Беларусі. Страты беларускага насельніцтва ў гэтай вайне - 1,3 млн. чалавек (кожны трэці).
- 1700** - увядзенне каралём-немцам Рэчы Паспалітай **Аўгустам Моцным** на Беларусь і Літву 15 тысячаў саксонскага войска (пратэстанты). Здзекі саксонцаў над беларускім насельніцтвам.
- 1700** - 19 лістапада, пачатак шматгадовай *хатняй вайны* паміж магнацкімі групамі на Беларусі. Міжусобная бітва харугваў Сапегі (8 тысяч прыватнага войска і 9 тысяч наёмнікаў) з канфедэратамі (болей за 20 тысяч войска), узначаленымі

- Агінскім і Вішнявецкім**, пад Алькенікамі. У бітве загінуў віленскі ваявода **Міхал Сапега**, войска Сапегаў было пераможанае. (Сапегі імкнуліся да незалежнасці ВКЛ пры сваёй уладзе, канфедэраты выступалі за магнацкую «дэмакратыю» - «шляхецкую рэспубліку».)
- 1701** - *8 ліпеня*, бой паміж паўсталымі сапежынскімі сялянамі і шляхецкімі харугвамі «рэспубліканцаў» каля Дуброўны. Загінула каля 700 сялянаў.
- 1701** - *10 верасня*, паражэнне 3-тысячнага атрада сапежынскіх сялян у *бітве* з харугвамі «рэспубліканцаў» каля Дуброўны.
- 1701** - *14 снежня*, напад палкоў **Рыгора Агінскага** на шведскі адзел на чале з **Карлам XII** у Трышках на Літве. Шведы перамаглі, Агінскі мусіў уцякаць у Вільню.
- 1701** - *23 снежня*, разгром непадалёку ад Дуброўны 18 шляхецкіх харугваў «рэспубліканцаў» злучанымі сялянскімі і казацкімі атрадамі, арганізаванымі Сапегамі. У бітве загінулі 2500 сялян.
- 1702** - *захоп* Гродна шведскім войскам Карла XII. Аблога і разбурэнне шведамі Лідскага замка.
- 1702** - *3 красавіка*, па тайнай дамоўленасці з царом Пятром аб пераходзе ВКЛ пад пратэктарат рускага самадзержцы Рыгор Агінскі аддаў рускім крэпасць і горад Друю, якія належылі Сапегам.
- 1702** - *26 ліпеня*, войска **Сапегаў набіла** аддзелы **Рыгора Агінскага** і польнага гетмана **Міхала Вішнявецкага** пад Каменкай.
- 1703** - Генеральная канфедэрацыя шляхты («рэспубліканцы») у ВКЛ абвясціла сябе *Рэччу Паспалітай Літоўскай* і прасіла цара **Пятра I** прыслаць на Беларусь і Літву расійскія войскі.
- 1704** - *29 чэрвеня*, стараста мінскі **Крыштаф Завіша разбіў** дывізію Р.Агінскага пад Друяй.
- 1704** - *5 жніўня*, шведскі генерал **А.Левенгаупт разбіў** войска «літоўскіх рэспубліканцаў», ачоленае Р.Агінскім, у бітве каля Крыжборка. Агінскі скіраваўся пад Нарву да расійскага цара за вайсковымі пасілкамі.
- 1704** - на Беларусь уступіла 60-тысячная расійская армія пад камандаваннем фельдмаршалаў **Шарамецева, Агільві, генералаў А.Меншыкава і А.Рапніна**. За галоўны вайсковы асяродак рускія абралі Полацк. Для ўтрымання гэтага войска ў Полацкім ваяводстве кожны двор *мусіў плаціць* па 4 злотых і пастаўляць харчовыя прыпасы.

- 1705** - аблога і *разбурэнне* шведскімі палкамі Мірскага замка.
- 1705** - *23 чэрвеня*, у Віцебску цар Пётр загадаў *знішчыць* усе абразы св. Ісафата Кунцэвіча і паабыцаў віцебскім праваслаўным спаліць мошчы Ісафата, якія захоўваліся ў полацкім Сафійскім саборы. Назаўтра уніяцкія святары вывезлі машчы з Полацка пад апеку канцлера ВКЛ князя Караля Радзівіла.
- 1705** - *11 ліпеня, забойства* рускім царом **Пятром**, Меншыкавым і афіцэрамі яго світы ў дзень царскага нараджэння 6 уніяцкіх святароў і манахаў у Полацкай Сафійскай царкве. Вікарыя **Канстанціна Зайкоўскага** цар *забіў* кінжалам асабіста. **Меншыкаў** *забіў* айца **Якуба Кнышэвіча**. Пасеклі шаблямі закрывішчыяна **Мялецця Кандратовіча**, казанніка **Тэафана Калбечынскага**, айца **Якуба Кізікоўскага** і брата-прыслужніка **Язэпа Анкудовіча**. Недасечаных насмерць Зайкоўскага і Кізікоўскага забралі ў лагер на востраў на Дзвіне і там пасля катаванняў *павесілі*. Назаўтра Сафія і уніяцкія манастыры былі разрабаваныя рускімі салдатамі і зачыненыя. Старажытную святыню Полацка, першы храм Беларусі - Сафійскі сабор - на загад Пятра аддалі пад сховішча амуніцыі і пораху.
- 1705** - *заяцце* 35-тысячным расійскім войскам Гродна, які цар Пётр і кароль **Аўгуст Моцны** вырашылі зрабіць галоўным умацаваным вайсковым цэнтрам. Дзеля зручнасці артылерыйскай стральбы па штурмавых калонах непрыяцеля былі *спаленыя* прадмесці горада.
- 1706** - *13 студзеня*, пачатак 2-месячнай *аблогі* Гродна шведскім войскам, якая скончылася адступленнем рускага гарнізона і заняццем шведамі горада.
- 1706** - *травень*, разрабаванне і *спаленне* шведскімі войскамі Навагрудка, Клецка, захоп Пінска.
- 1706** - *10 траўня*, у Нясвіж увайшло шведскае войска на чале з Карлам XII. Гарнізон замка, які налічваў 200 чалавек, здаў прыдатны для абароны замак без боя. Шведы разбурылі замкавыя ўмацаванні, затапілі 21 замкавую гармату, горад спалілі да шчэнту. Але ў сакавіку таго ж года шведскі атрад не здолеў узяць замак, хоць і перамог у вулічных баях 2-тысячны полк украінскіх казакоў.
- 1707** - *люты, разрабаванне* каталіцкіх і уніяцкіх святыняў Менска казацкімі і калмыцкімі палкамі расійскага войска. *Бой* з каза-

- камі праваслаўных менчукоў у абарону царквы Пятра і Паўла на Нямізе, якую казакі таксама імкнуліся разрабаваць.
- 1707** - *спаленне* горада і замка Копысі расійскімі войскамі пры адступленні з Беларусі.
- 1707** - *27 чэрвеня*, аблога і ўзяцце Быхава аддзеламі **Рыгора Агінскага** і расійскім войскам.
- 1708** - *8 лютага*, разрабаванне расійскімі палкамі Гродна і гарадскога наваколя згодна абранай Пятром стратэгіі «выпаленай зямлі» і «агаладжэння тэрыторыі» перад надыходзячымі шведамі.
- 1708** - *3 ліпеня*, першая на тэрыторыі Беларусі *бітва* расійскага войска з шведскім каля Галоўчына. Перамаглі шведы.
- 1708** - *жнівень*, рабаванне Магілёва шведскім войскам на загад **Карла XII**. Усё нарабаванае ў царквах срэбра было перачаканенае ў грошы.
- 1708** - *28 верасня*, спаленне Віцебскага Узгорскага і Ніжняга замкаў і пасадаў горада расійскімі палкамі і атрадамі калмыкаў на загад рускага **цара Пятра**.
- 1708** - *верасень*, спаленне расійскімі войскамі на загад **Пятра I** гарадскіх пасадаў Воршы, Мсціслаўя, Быхава (аперацыя «выпаленая зямля») пры адыходзе на поўдзень.
- 1708** - *8 верасня*, спаленне горада Магілёва калмыцкімі і татарскімі палкамі на загад расійскага **цара Пятра I**. Акт помсты за паўстанне магілёўцаў ў 1661 годзе ў часы «патопу», калі ў адну ноч быў вынішчаны рускі акупацыйны гарнізон.
- 1708** - *28 верасня*, бітва расійскага войска з шведамі каля в. Лясная (непадалёку ад Прапойска). Разгром шведскага 16-тысячнага корпуса. 8 тысяч забітых шведаў пахаваныя ў брацкай магіле.
- 1709** - *12 красавіка*, харугвы гетмана вялікага **Сапегі выбілі** з Ляхавіцкага замка аддзелы **Р.Агінскага** і яго дапаможны расійскі 2-тысячны атрад.
- 1709** - аблога войскамі **Пятра I** Ляхавіцкага замка, дзе зачыніўся былы саюзнік рускага цара ўкраінскі гетман **Мазепа**.
- 1710** - разбурэнне Полацка расійскімі войскамі перад адыходам з Беларусі. Наўмыснае *зруйнаванне* старажытнага Сафійскага сабора, каб не засталася следу ад забойства Пятром I уніяцкіх святароў. Сабор быў адноўлены праз паўстагоддзя, але ў барочных формах. Рэшткі алтара Сафіі часоў Усяслава Чарадзея сталі бакавой апсідай новага храма.

- 1716 - 23 сакавіка, стварэнне ў Вільні канфедэрацыі беларускай і літоўскай шляхты, якая выступала супраць жадання **караля Аўгуста** стварыць з Беларусі і Літвы сваю спадчынную манархію для сына.
- 1717 - 31 снежня, адпаведна рашэнню Гродзенскага сойма саксонскія войскі караля Аўгуста выводзіліся з Беларусі і Літвы. Войска ВКЛ *скарчалася* да 6 тысяч салдат. Краіна рабілася безабаронная.
- 1735 - карная экспедыцыя расійскага войска на Гомельшчыну, дзе хаваліся рускія сяляне-ўцяпачы і стараверы. *Разбурэнне* галоўнага асяродка ўцекачоў - мястэчка Ветка. Вывад рускімі у Сібір 13 тысяч раскольнікаў.
- 1736 - пачатак 25-гадовых выступленняў сялян на Мазыршчыне супраць прыгнёту ў царкоўных уладаннях віленскага капітала.
- 1740 - сялянскае *паўстанне* ў Быхаўскім старостве.
- 1741 - пачатак 3-гадовага сялянскага *паўстання*, ачоленага **Васілём Вашчылам**, на Крычаўшчыне.
- 1744 - 16 студзеня, няўдалы бой 2 тысяч паўстанцаў Вашчылы з уласным (2000 чалавек) і найманым войскам **Гераніма Радзівіла**.
- 1744 - 26 лютага, пакаранне смерцю на шыбеніцы крычаўскіх паўстанцаў на загад князя **Гераніма** (7 галоўных кіраўнікоў паўстання прынялі пакутніцкую смерць на палях).
- 1754 - сялянскае *паўстанне* на Каменшчыне.
- 1756 - *снежань*, карная экспедыцыя расійскіх войскаў на вёскі збеглых з Расіі старавераў на Веткаўшчыне. Усіх захопленых пагналі пешым этапам у Іркуцк, а потым - за Байкал.
- 1757 - два буйных пажара запар дашчэнтну вынішчылі віцебскі Ніжні

Полацк. Капліца памяці
пра ўзарваны расійцамі храм св. Сафіі

замак. Пасля гэтага не аднаўляўся.

- 1764** - паноўная карная экспедыцыя расійскіх войскаў на Гомельшчыну. Вывад у Сібір 20 тысяч збеглых з Расіі старавераў.
- 1767** - уступленне на Беларусь на загад імператрыцы **Кацярыны II** 40-тысячнага расійскага войска для падтрымкі праваслаўнай Слуцкай і Таруньскай пратэстанцкай канфедэрацыяў, арыентаваных на шчыльны саюз з Расіяй.
- 1768** - утварэнне Барскай канфедэрацыі патрыятычнай шляхты. Армію канфедэратаў узначаліў **Юры Сапега**.
- 1768** - *красавік*, паўстанне сялян Брэсцкай эканоміі. *Задзішэнне* паўстання ваеннай сілай. Завадатары прысуджаны да пакарання смерцю
- 1768** - *кастрычнік*, расійскія войскі занялі Нясвіжскі і Слуцкі замкі, належныя Радзівілам, якія былі ў Барскай канфедэрацыі. Паражэнне аддзелаў барскіх канфедэратаў у баях пад Нясвіжам і Дзярэчыным.
- 1769** - баі аддзелаў барскіх канфедэратаў на чале з **Юзафам Пуласкім** з расійскімі войскамі пад Слонімам, Бераставіцай, Мышшу, Радашковічамі, Менскам, Нясвіжам, Беластокам.
- 1770** - паражэнне ад расійцаў 4-тысячнага атрада канфедэратаў **Шымана Касакоўскага** пад Наваградкам.
- 1771** - *12 верасня*, разгром палкамі **А. Суворова** харугваў гетмана вялікага літоўскага **Міхала Казіміра Агінскага** пад мястэчкам Сталовічы. У баі загінула болей за 3000 канфедэратаў. Гетман Агінскі з рэшткамі войска мусіў адыйсці ў Прусію.

Часы пасля захопу беларускіх зямель Расіяй

- 1772** - Першы падзел Рэчы Паспалітай паміж Расіяй, Прусіяй, Аўстрыяй. *Прылучэнне* ўсходняй часткі Беларусі да Расійскай імперыі. На далучаных абшарах жыло тады 1.227 тысяч чалавек. Пачатак рэкруцкіх набораў беларусаў у расійскае войска (пажыццёвая служба). Першы набор даў у войска Расіі 3 тысячы беларускіх салдат.
- 1772** - разрабаванне расійскімі войскамі скарбніцы Нясвіжскага замка.

Вырабы з золата, серабра, каштоўных камянёў, бібліятэка ў 20 тысяч тамоў адпраўлены ў Пецярбург. У тым ліку 11 інкунабулаў, якія пазней перададзеныя Расійскай Дзяржаўнай бібліятэцы. Найбольшай стратай стаў вывоз Літоўскай метрыкі - збора дзяржаўных актаў ВКЛ, напісаных на беларускай мове. Па сёння застаюцца ў Расійскім дзяржаўным архіве старажытных актаў.

1772 - на захопленых Расіяй па Першым падзеле землях Беларусі скасаваныя Віцебскае, Інфлянцкае, Мсціслаўскае і Полацкае ваяводства. Ператвораны ў Магілёўскую і Пскоўскую губерні.

1773 - скасаванне булай папы рымскага Клімента XIV ордэна езуітаў. У ВКЛ маёмасць ордэна па прапанове канцлера Ё. Храптовіча перададзена Адукацыйнай камісіі. На землях, што захапіла Расія па Першым падзеле, ордэн рашэннем імператрыцы **Кацярыны** захаваны.

Помнік беларускім касіерам

1773 - наваградскі дэпутат **Тадэвуш Рэйтан** заклікаў сойм у Варшаве не прызнаваць Першы падзел краіны, здзейснены драпежнымі суседзямі. Падкупленая магнатэрыя не ўхваліла супраціўлення захопнікам. Узрушаны здрадай і бедствамі забранага краю Рэйтан неўзабаве ў сваём маёнтку Грушаўка пад Ляхавічамі скончыў жыццё, пусціўшы сабе кулю ў скронь.

1775 - утварэнне ў расійскім войску Беларускага палка, камплектаванага з беларусаў забранай Расіяй тэрыторыі.

1776 - *пазбаўленне* на загад расійскай імператрыцы магдэбургскага права (самакіравання) гарадоў і мястэчак на далучанай да Расіі беларускай тэрыторыі.

1776 - *18 кастрычніка*, капітан **Тадэвуш Касцюшка** пачынае службу ў амерыканскай рэспубліканскай арміі. Удзельнічаў у абароне

- ад англічанаў Філадэльфіі, у пераможнай бітве каля Саратогі, праектаваў і будаваў самую моцную крэпасць тагачаснай Амерыкі - Вест-Пойнт на Гудзоне (тут Касцюшку пастаўлены помнік), у арміі генерала Грына забяспечваў сапёрныя работы пад час 1500-кіламетравага рэйду па поўдні. Скончыў вайну ўдзелам у апошняй яе бітве за Чарльстон. 13 кастрычніка 1783 года Кангрэс надаў Касцюшку чын брыгаднага генерала.
- 1778** - на захопленых Расіяй землях Магілёўшчыны Кацярына II падаравала свайму адстаўному фаварыту **С.Зорычу** мястэчка Шклоў з наваколлямі і прыгоннымі сялянамі для эксплуатацыі.
- 1780** - *жнівень*, паноўныя *захопы* расійскімі войскамі старавераў на Гомельшчыне. Усіх выводзілі ў Забайкалье на Нерчынскія ды Кальвана-Васкрасенскія заводы.
- 1788** - *18 снежня*, удзел беларускіх салдат, узятых у расійскае войска, у штурме і ўзяцці турэцкай крэпасці Ачакаў.
- 1789** - *ліпень*, удзел Беларускага егерскага корпуса (3.000 чалавек) ў аблозе Бендэраў (корпус камплектаваўся рэкрутамі з новадалучаных да Расіі Полацкай і Магілёўскай губерняў).
- 1789** - *22 верасня*, удзел беларускіх салдат у пераможнай бітве злучанага руска-аўстрыйскага войска з туркамі пад Факшанамі каля Рымнікаў.
- 1790** - *23 снежня*, удзел беларускіх салдат (Беларускі егерскі корпус, Полацкі полк) ва ўзяцці штурмам турэцкай крэпасці Ізмаіл (пры штурме загінула 2 тысячы і было паранена 9 тысяч салдат; туркі страцілі 26 тысяч забітымі).
- 1791** - *3 мая*, прыняцце Канстытуцыі Рэчы Паспалітай, якая мусіла вывесці дзяржаву з палітычнай занябдаласці і залежнасці ад суседзяў. Менавіта гэта выклікала новую агрэсію Расіі.
- 1792** - стварэнне Таргавіцкай канфедэрацыі магнатаў і шляхты, арыентаванай на падпарадкаванне Расіі. Імператрыца **Кацярына II** праслала на дапамогу здраднікам дзве расійскія арміі, якія сілай прывялі таргавічанаў да ўлады.
- 1792** - расійскія войскі *занялі* Бабруйск, Нясвіж, Навагрудак, Слонім, Браслаў, Ушачы, Гродна
- 1792** - *19 траўня*, *бітва* беларуска-літоўскіх харугваў з расійскімі захопнікамі каля Міра.
- 1792** - *ліпень*, бітвы шляхецкіх харугваў з расійцамі пад Зэльвай, Мсцібавым, Брэстам.

1793 - 17 чэрвеня - 23 лістапада, апошні сойм Рэчы Паспалітай. Адбываўся ў Гродзенскім каралеўскім замку. Каб дабіцца згоды на Падзел, расійскія грэнадзёрскія часткі і артылерыя атачылі замак, дэпутатаў з яго не выпускалі. Ніхто з дэпутатаў не сказаў умовам падзелу «Так». Тады маршалак сойма **Бялінскі** патлумачыў маўчанне як знак згоды. Неўзабаве за «нямым» паседжаннем пачаўся чарговы падзел Рэчы Паспалітай.

1793 - студзень, Другі падзел Рэчы Паспалітай. Да Расійскай імперыі далучаныя цэнтральныя паветы Беларусі. Пашырэнне рэкруцкай павіннасці на гэтыя землі.

1793 - для гістарычных заняткаў расійскай імператрыцы **Кацярыны II** з беларускіх манастырскіх і царкоўных бібліятэк забіраюць летапісы. Разам з імі высланы рукапісныя хронікі Стрыйкоўскага, Бельскага, Кромэра, Нарушэвіча.

Помнік паўстанцам 1794 года

1794 - 24 сакавіка, пачатак антырасійскага вызваленчага паўстання ў Польшчы на чале з генералам **Тадэвушам Касцюшкам**.

1794 - 22 красавіка, пачатак вызваленчага паўстання ў Вялікім Княстве Літоўскім. Яго ачоліў палкоўнік **Якуб Ясінскі**. Артылерыйскае бамбаванне вуліц Вільні расійскай батарэяй.

1794 - 25 красавіка, пакаранне ў Вільне смерцю на шыбеніцы (на фанарным слупе) польнага гетмана ВКЛ **Шымона Касакоўскага** за здраду і падтрымку інтэрвенцыі Расіі. Яго родны брат, біскуп інфлянцкі, **Юзаф Касакоўскі**, па гэтакім жа абвінавачванні быў павешаны паўстанцамі ў Варшаве.

1794 - 7 траўня, бітва паўстанцаў атрада **Стэфана Грабоўскага** з расійскімі войскамі каля вёскі Паляны на Ашмяншчыне.

1794 - 20 чэрвеня, бой паўстанцаў з расійскімі аддзеламаі каля Міра.

1794 - 26 чэрвеня, бітва паўстанцкіх аддзелаў **Ясінскага** і **Грабоў-**

скага з расійскімі войскамі пад мястэчкам Солы.

- 1794** - *2 жніўня, бітва* корпуса **Караля Серакоўскага** з расійскім войскам пад Слонімам.
- 1794** - *4 верасня*, няўдалы *бой* атрада **Стэфана Грабоўскага** з расійскім войскам каля Любані. *Капітуляцыя* атрада. Грабоўскі сасланы ў Кастрямскую губерню. Быў амніставаны імператарам **Паўлам I**.
- 1794** - *17 верасня, бітва* аддзелаў **Караля Серакоўскага** з войскам **А.Суворова** каля вёскі Крупчыцы на Брэстчыне. Серакоўскага падтрымалі 3 тысячы сялян-касінераў. У бітве з абодвух бакоў удзельнічалі болей за 20 тысяч чалавек..
- 1794** - *10 кастрычніка*, няўдалая *бітва* паўстанцкага войска генерала Касцюшкі з расійскім войскам пад Мацяёвіцамі. Раненне і *захоп у палон Тадэвуша Касцюшкі*. Быў вывезены ў Санкт-Пецярбург. (Пазней амніставаны **Паўлам I** на абяцанне не браць удзел у войнах з Расіяй. Умовай згоды Касцюшкі былі амністыя і вяртанне з ссылкі 5 тысяч паўстанцаў, сасланых Кацярынай II у Сібір.)
- 1794** - *3 - 4 лістапада*, ўдзел беларускіх паўстанцаў у *абароне* Прагі (прадмесце Варшавы) ад расійскага войска, узначаленага **А. Суворавым**. Паўстанцы страцілі 10 тысяч забітымі, каля 13 тысяч паранена.
- 1795** - Трэці падзел Рэчы Паспалітай. *Далучэнне* да Расіі заходняй часткі Беларусі і Літвы. Эміграцыя паўстанцаў і нязгодных прысягаць на вернасць імператрыцы **Кацярыне II**. Набор беларускіх рэкрутаў выключна ў расійскае войска. За 1796–1799 гады ўзята ў войска 49 тысяч беларусаў, а ўсяго з 1772 года – 109 тысяч.
- 1795** - *«пожалованне»* ўказам імператрыцы **Кацярыны II** беларускіх сялянаў у якасці ўзнагароды расійскім генералам, афіцэрам і чыноўнікам. Усяго *раздадзена пад прыгнёт* новым панам каля 1 мільёна чалавек. Генерал-фельдмаршал **Румянцаў** разам з Гомелем атрымаў 69 тысяч чалавек, генерал-фельдмаршал **Сувораў** разам з Кобрыным - 53 тысячы сялянскіх душ.
- 1795** - увядзенне на далучаных да Расійскай імперыі беларускіх і літоўскіх ваяводствах абавязковай платы падаткаў срэбранай ці залатой манетай, а не асігнацыямі, як у расійскіх губернях. Гэта па тагачасным «чорным» курсу абмена папяровых грошаў

на «звонкія» павялічвала падаткі ў 5 разоў. Расійскі ўрад мэтанакіравана выбіраў з далучаных зямель золата і срэбра. Гэтакая няроўнасць была адмененая толькі перад вайной 1812 года.

1796 - здзеклівае ўвядзенне ў тытыл расійскіх імператараў дапаўнення «вялікі князь літоўскі». Тытулам карысталіся ўсе наступныя імператары па люты 1917 года.

1796 - стварэнне ў Францыі легіёнаў з польскіх і беларускіх эмігрантаў (легіёны **Дамброўскага**). Легіянеры спадзяваліся на пераможную вайну Францыі з Расіяй, якая прынясе незалежнасць Радзіме. За дзесяць наступных гадоў у легіёнах перабыло болей за 25 тысяч эмігрантаў.

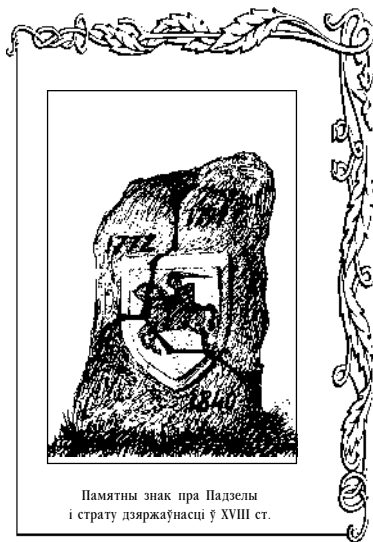
1797 - студзень - сакавік, сялянскія паўстанні на Віцебшчыне і Полаччыне супроць перадачы сялян у прыватнае ўладанне расійскім памешчыкам. Каля 14 тысяч сялянаў, узброеных віламі, косамі, каламі, аказалі супраціўленне вайскам. Пасля задушэння сялянскага паўстання 80 чалавек пакаралі бізунамі, астатніх расійскія салдаты секлі розгамі.

1797 - восень, арышты на Беларусі сяброў Віленскай асацыяцыі - тайнай арганізацыі, якая рыхтавала паўстанне супроць расійскай акупацыі. На Міншчыне, у Лідзе, Кобрыве, Ашмянах арыштавана болей за 70 асобаў. Прыгавор да пакарання смерцю быў заменены ссылай на катаргу.

1797 - выкарыстанне Напалеонам легіёнаў **Дамброўскага** ў бітвах з аўстрыйцамі ў Італіі..

1798 - у Пецярбурзе сканаў пад арыштам апошні кароль польскі і вялікі князь літоўскі **Станіслаў Аўгуст Панятоўскі**. Там жа і быў пахаваны ў касцёле св. Кацярыны.

1799 - удзел беларускіх салдат у італьянскім і швейцарскім паходах

Памятны знак пра Падзелы і страту дзяржаўнасці ў XVIII ст.

- расійскага экспедыцыйнага корпуса, ачоленага **А.Суворавым**.
- 1799** - удзел беларускіх салдат у складзе сувораўскага корпуса ў *бітве* з французамі генерала **Маро** на рацэ Аддзе (Італія).
- 1799** - 7 - 8 *чэрвеня*, ўдзел беларускіх салдат у складзе сувораўскага корпуса ў *бітве* з французскай арміяй на рацэ Трэбii.
- 1799** - *верасень*, разгром французскім маршалам **Массенам** каля Цюрыха корпуса **Рымскага-Корсакава**, у якім былі беларускія рэкруты.

XIX стагоддзе

- 1800** - 14 *чэрвеня*, ўдзел беларусаў-легіянераў **Дамброўскага** ў складзе напалеонаўскага войска ў *бітве* пры Марэнга (Італія) з аўстрыйскімі войскамі.
- 1800** - *верасень*, гвалтам адняты ў каталікоў і *перададзены* праваслаўнай царкве касцёл Панны Марыі ў Пінску.
- 1802** - прымусовая экспедыцыя легіянераў **Дамброўскага** на востраў Сан-Дамінга (Гаіці) для *змагання* з неграмі-паўстанцам, якіх ачольваў **Тусен-Луверцюр**. Легіёны былі названы 113 і 114 французскімі паўбрыгадамі. Замест барацьбы за незалежнасць на радзіме легіянеры апынуліся ў ролі душыцеляў паўстання за вольнасць. У ваенных дзеяннях супраць неграў з 6 тысяч легіянераў засталася ў жывых 500 чалавек.
- 1804** - старажытны Гродзенскі касцёл Прачыстай Маці Боскай (вядомы як фара Вітаўта) *гвалтам адняты* ў каталікоў і пераасвячоны ў праваслаўны храм.
- 1804** - удзел беларускіх салдат у *вайне* Расіі з Іранам (вайна цягнулася па 1813 год). Пачатак выкарыстання рэкрутаў з Беларусі ў серыі імперскіх войнаў Расіі.
- 1805** - 2 *снежня*, няўдалая *бітва* расійскай і аўстрыйскай армій на чале з **М. Кутузавым** з французскімі войскамі на чале з Напалеонам пад Аўстэрліцам. (так званая «**Бітва трох імператараў**», бо прысутнічалі імператар Расіі, імператар Францыі, імператар Святой Рымскай імперыі Франц II)
- 1805** - удзел рэкрутаваных беларусаў у складзе расійскай арміі ў далучэнні да Расіі Бакінскага ханства.
- 1807** - пачатак будаўніцтва Бабруйскай крэпасці на месцы старажытнага Бабруйскага замка ў сутоку рэк Бярэзіна і Бабруйка. Гіста-

рычная забудова была *знішчаная*, часткова перабудаваная. Так, мураваны езуіцкі кляштар ператварыўся ў арсенал. Ваеннаму прызначэнню першыя бастыёны крэпасці паслужылі ў 1812 годзе. Пасля - абарончага значэння не мела. У 1941 -1944 гадах тут быў створаны лагер смерці для чырвонаармейцаў.

- 1807** - 27 студзеня, ўдзел беларускіх салдат у *бітве* з французскімі войскамі пад Прэйсіш-Эйлау.
- 1807** - удзел беларускіх салдат у *бітве* пад Фрыдландам расійска-аўстрыйскай арміі з французскім войскам (страты з расійскага боку 25 тысяч).
- 1808** - удзел беларускіх салдат у *вайне* Расіі з Швецыяй. Далучэнне Фінляндыі да Расіі ў 1809 годзе.
- 1810** - удзел рэкрутаваных беларусаў ва ўзяцці расійскімі войскамі абхазскага горада і крэпасці Сухумі пад час пакарэння Расіяй Каўказа.
- 1812** - 24 чэрвеня, нашэсце 600-тысячнай напалеонаўскай Вялікай Арміі на Расійскую імперыю. Галоўны тэатр ваенных дзеянняў прыпаў на Беларусь. На гэты час у расійскай арміі неслі службу каля 200.000 рэкрутаў з Беларусі. Большая частка іх была ў дывізіях арміяў Баркляя-дэ-Толі і Баграціёна, якія супрацьстаялі французам.
- 1812** - 13 -14 ліпеня, ўдзел беларускіх салдат, што служылі ў 3, 11 і 23 расійскіх дывізіях, у *знішчальных баях* з французамі каля вёскі Астроўня пад Віцебскам (страты расійскага боку 4 тысячы забітымі).
- 1812** - 11 ліпеня, ўдзел беларускіх салдат 12 і 26 дывізіі корпуса Раеўскага ў *бітве* з французамі пад Салтанаўкай, Дашкоўкай і Навасёлкамі на Магілёўшчыне (французы страцілі 3,5 тысячы, корпус Раеўскага 2,5 тысячы садат).
- 1812** - 12 - 13 ліпеня, ўдзел беларускіх салдат у складзе ўланскай дывізіі **Ражнецкага** (польскі корпус конніцы Напалеона) ў *бітве* з казакамі генерала **Платава** каля Міра.
- 1812** - 15 ліпеня, удзел беларускіх салдат у *бітве* з аўстрыйскім і саксонскім карпусамі пад Кобрынам.
- 1812** - 30 ліпеня - 1 жніўня, пераможная *бітва* з французамі каля вёсак Клясціцы і Якубава на Полаччыне. З абодвух бакоў супрацьстаялі 60 тысяч салдат. Асабліва вызначыліся ў *бітве гусары Гродзенскага палка* (у складзе расійскай арміі). Страты

- французаў 10 тысяч забітымі і параненымі, болей за 3 тысячы патрапілі ў палон.
- 1812** - *31 ліпеня*, удзел беларускіх салдат у *бітве* з аўстрыйскім і саксонскім карпусамі каля вёскак Гарадзечна і Паддубна на Пружаншчыне.
- 1812** - *6 жніўня*, загад Часовага ўрада Вялікага Княства Літоўскага з дазволу **Напалеона** на стварэнне *ўласнага войска*. Пачалі стварацца 4 ўланскія палкі, татарскі эскадрон, гвардзейскі лёгкаконны полк, 3 егерскія батальёны, конна-егерскі полк **Ігната Манюшкі**, уланскія палкі **Людвіга Паца** і **Дамініка Радзівіла**, конна-артылерыйская рота Рыгора Тызенгаўза ды іншыя.
- 1812** - *17 жніўня*, удзел беларускіх рэкрутаў з Міншчыны, Віцебшчыны, Гродзеншчыны ў *бітве* з французамі пад Смаленскам (страты французаў 20 тысяч забітых і параненых).
- 1812** - *17-18 жніўня*, ўдзел беларускіх салдат у *бітве* з французамі каля Полацка.
- 1812** - *3 верасня*, удзел беларускіх салдат (расійскі бок) у *бітве* з корпусам **Дамброўскага**, у якім было шмат беларусаў, што падтрымлівалі Напалеона, каля вёскі Гарбацэвічы блізка Бабруйска.
- 1812** - *жнівень*, французы на загад Напалеона рэквізавалі на акупаванай тэрыторыі Беларусі 53 тысячы галоў быдла, 528 тысяч тон зерня, 100 тысяч тон аўса, 4,5 тысячы тон сена і забралі 539 тысяч рублёў серабром падаткаў. Апроч гэтага па ўсёй краіне шайкі дэзерціраў з Вялікай арміі (пакінулі войска Напалеона 60.000 салдат) рабавалі двары і мардавалі людзей. Рэквізіцыі сялянскай маёмасці праводзіла і расійскае войска, бо цэнтралізаванага снабжэння не было.
- 1812** - *7 верасня*, удзел беларускіх салдат у *Барадзінскай бітве*, дзе супрацьстаялі з абодвух бакоў 255 тысяч чалавек. З іх напрыканцы бітвы 100.000 былі забітыя ці параненыя. Беларускімі рэкрутамі былі укамплектаваныя 3, 4, 11, 12, 17, 23, 27-я расійскія дывізіі, якія абаранялі Сямёнаўскія флешы і батарэю Раеўскага. Лейб-гвардыі пяхотны *Літоўскі полк* атрымаў за гераізм у бітве георгіеўскі сцяг.
- 1812** - *17-23 кастрычніка*, удзел партызанскага атрада з вёскі Жарцы ў *бітве* з французамі за вызваленне Полацка.
- 1812** - *лістапад*, рабаванне расійскімі войскамі скарбаў Нясвіжскага

замка за ўдзел князя **Дамініка Радзівіла** (камандаваў уласным уланскім палком) у вайне на баку Напалеона. Найперш генерал Кнорынг і яго афіцэры пазабіралі сабе зборы гадзіннікаў, музычных інструментаў, каштоўную вопратку, творы мастацтва. Потым генерал **Тучкоў** дабраўся да патаемнай скарбніцы, адкуль узяў залатыя і срэбраныя вырабы, каштоўныя камяні, фамільныя рэліквіі. Усяго расійскія вайскоўцы нарабавалі на 10 тысяч залатых рублёў. Усё не надта значнае было разрабавана ніжнімі чынамі ці прададзена з аукцыёна. Усе царкоўныя рэчы і кнігі перадалі ў Маскоўскі сабор.

1812 - *15 лістапада*, удзел беларускіх салдат у *бітве* з французамі каля мястэчка Койданава.

1812 - *16 лістапада*, удзел беларускіх салдат у *бітве* з французамі пад горадам Красным.

1812 - *17 лістапада*, няўдалая *бітва* 18 і 22 уланскіх палкоў арміі Напалеона, укамплектаваных беларусамі, з расійскім войскам **Тармасав** пад Мінскам.

1812 - *14-17 лістапада*, *бітва* з французамі на рацэ Бярэзіне пад Барысавам. Вызначыўся гераізмам Беларуска-гусарскі полк, узнагароджаны пасля вайны 22 срэбранымі трубамі.

1812 - *24 снежня*, заканчэнне вайны на тэрыторыі Беларусі. За паўгады ваенных дзеянняў Беларусь *страціла* кожнага чацвертага жыхара, палову пасяўных плошчаў, дзве трэці пагалоўя коней і жывёлы. Кожныя дзевяць з дзесяці касцёлаў і цэркваў былі разрабаваныя.

1813 - удзел 18, 20, 21 уланскіх беларускіх палкоў, што былі на баку Напалеона, у *абароне* ад расійскай арміі крэпасці Модлін (пры абароне загінулі болей за 1300 чалавек).

1813 - *13 лютага*, удзел беларускіх салдат у складзе расійскага вой-

Барысаў. Помнік гусарам Беларускага палка - героям 1812 года

ска ў *бітве* з саксонцамі пад Калішам.

- 1813** - 2 *траўня*, удзел беларускіх салдат у складзе расійска-прускага войска ў *бітве* з французамі каля вёскі Грос-Гершэн.
- 1813** - 20 -21 *траўня*, удзел беларускіх салдат у *бітве* з войскамі Напалеона каля горада Баўцэн.
- 1813** - 29 -30 *траўня*, удзел беларускіх салдат у *бітве* з французамі каля Кульма.
- 1813** - 16 - 19 *кастрычніка*, удзел беларускіх салдат у *бітве* пад Ляйпцыгам («Бітва народаў») (у складзе расійскіх палкоў і ў складзе «маладой гвардыі» напалеонаўскага войска -- полк **генерала Канопкі**). Страты склалі: саюзных войскаў - 80 тысяч, французаў - 60 тысяч.
- 1813** - 11 *лістапада*, памёр ад цяжкай раны Дамінік Радзівіл. На ім перарваўся ланцуг спадчынных нясвіжскіх уладароў. Рашэннем расійскага імператара Нясвіж перайшоў Радзівілам так званай «бярлінскай» лініі, з якіх ніхто не вылучыўся айчынным патрыятызмам і ўдзелам у айчынным палітычным жыцці. Наогул магутныя магнацкія фаміліі Беларусі не вылучылі ў новым стагоддзі ніводнага знанага дзеяча. Іхны час прамінуў.
- 1814** - 29 *студзеня*, удзел беларускіх салдат у складзе расійскага войска ў *бітве* з французамі пад Брыенам.
- 1814** - 25 *сакавіка*, удзел беларускіх салдат у *бітве* з французамі пад Фер-Шампенузам.
- 1814** - 20 *сакавіка*, удзел беларускіх салдат *ва ўзяцці ітурмам* саюзнымі войскамі Парыжа.
- 1815** - 18 *чэрвеня*, ўдзел беларускіх салдат у *бітве пад Ватэрлоа* (уланскія палкі, што былі ў складзе войска Напалеона).
- 1820** - 13 *сакавіка*, выданне імператарам **Аляксандрам I** Указа аб *высылцы* з Расійскай імперыі чальцоў ордэна езуітаў і аб *закрыцці* іхных калегіюмаў і школ, касцёлаў і кляштароў (Віцебскі, Полацкі, Мінскі калегіюмы і г.д.).
- 1821** - *верасень*, *падаўленне* сялянскага мяцежу ў мястэчку Мальча Пружанскага павета. На загад намесніка ў Польшчы, брата цара, **Канстанціна Паўлавіча** 7 чалавек сасланыя на катаргу, астатнія пакараны бізунамі.
- 1823** - указам расійскага цара *забаронена* жыхарам Беларусі адпраўляць дзяцей на вучобу ў замежныя універсітэты.
- 1823** - *разгром* царскай адміністрацыяй у Вільні студэнцкага Тавары-

ства філаматаў. Было арыштавана і дапытана 135 чалавек. Сярод найбольш вядомых - **Адам Міцкевіч, Томаш Зан, Ян Чачот, Восіп Кавалеўскі, Ёнат Дамейка.**

1825 - спроба Літоўскага піянернага батальёна, які кватэраваў на Гродзеншчыне, узяць узброенае паўстанне.

1827 - *рэпрэсіі* супраць Таварыства ваенных сяброў, якое было створана ў Літоўскім асобным корпусе на Беласточчыне (актыўныя сябры Таварыства сасланыя на катаргу з далейшым пасяленнем у Сібіры).

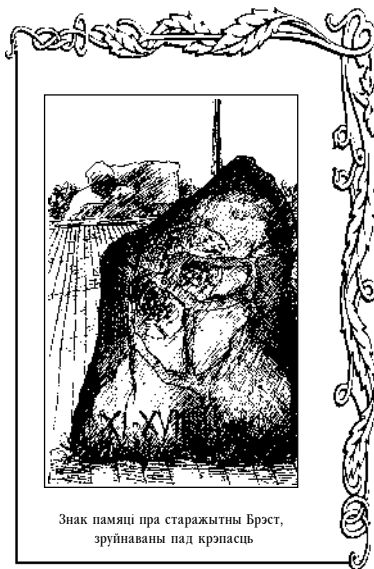
1828 - *верасень*, удзел беларускіх салдат у аблозе і *ўзяцці* расійскімі войскамі крэпасці Варны.

1828 - удзел беларускіх салдат ва *ўзяцці* расійскімі войскамі крэпасцей Анапы і Поці падчас пакарання Расіяй Каўказа.

1830 - *зруйнаванне* па рашэнню расійскага імператара **Мікалая I** гістарычнага цэнтра Брэста на востравах, дзе Мухавец ўпадае у Буг, перанос горада за 3 вярсты на ўсход, пабудова на месцы старажытнага Брэсцкага дзядзінца крэпасці для расійскага гарнізона. У ваенных мэтах паслужыла толькі ў 1941 годзе.

1831 - *сакавік*, пачатак шляхецкага *паўстання* на Беларусі і Літве ў працяг паўстання ў Польшчы за адраджэнне Рэчы Паспалітай ў межах 1772 года. На Беларусь для задушэння паўстання было сцягнута 125 тысяч расійскага войска. Аддзелы паўстанцаў па усіх наветах мелі ў шыхтах 10 тысяч шабел. Маламаштабныя баявыя дзеянні адбываліся ў Віленскай, Гродзенскай, Мінскай губернях.

1831 - *31 сакавіка*, паражэнне карнага корпуса ў бітве з польскімі паўстанцамі каля вёскі Вялікія Дубы. Задача ў палон палякам Літоўскага пяхотнага палка. У баі загінулі 1500 карнікаў.

Знак памяці пра старажытны Брэст, зруйнаваны пад крэпасць

- 1831** - *красавік*, пачатак дзейнасці на Гарадзеншчыне трох паўстанцкіх атрадаў агульнай колькасцю 1000 чалавек.
- 1831** - *красавік, перамога* расійскіх палкоў над ашмянскім паўстанцкім атрадам, які налічваў 2500 чалавек.
- 1831** - *красавік, бой* паміж паўстанцамі і царскімі карнікамі каля мястэчка Глыбокае.
- 1831** - *14 траўня, бой* гарадзенскіх паўстанцаў з казацкімі сотнямі і ўланами каля вёскі Ялаўка.
- 1831** - *23 траўня, бой* атрада **Д. Хлапкоўскага** з расійскім атрадам генерала **Ліндэна** каля вёскі Гайнаўка. У палон патрапілі 400 расійскіх салдатаў.
- 1831** - *29 траўня, бой* паўстанцакага корпуса генерала **Гелгуда** з расійскім корпусам генерала Сакена паблізу Друскенікаў. Перамогу ўзялі паўстанцы.
- 1831** - *19 чэрвеня, бой* злучаных паўстанцкіх атрадаў з расійскімі карнымі войскамі на Панарскіх вышынях каля Вільні. Паражэнне паўстанцкіх аддзелаў.
- 1831** - *23 ліпеня*, удзел у *бітве* з паўстанцамі каля Раціёнежа Гродзенскага лейб-гвардыі гусарскага палка (яго шэраговы склад набіраўся з беларусаў). Некалькі атакаў гусараў на паўстанцкія шыхты прынеслі перамогу лейб-гвардзейцам.
- 1831** - *24 ліпеня*, адыход аддзелаў наваградскіх і слонімскаў паўстанцаў на чале з **Юзэфам Кашыцам** у Польшчу. У сваіх паветах аддзелы мелі баявыя сутычкі з расійскімі войскамі каля вёсак Радзюкі, Каменны Брод, Гарадзішча, Кошалева, здзейснілі напады на Дзятлава і Беліцу, у Наваградку вызвалілі з астрогу арыштаваных паўстанцаў.
- 1831** - *19 кастрычніка, пазбаўленне* Указам **Мікалая I** шляхецкіх правоў і перавод у аднадворцы (падатнае саслоўе) каля 10 тысяч шляхецкіх сем'яў (ваколічнай шляхты) на Беларусі ў пакаранне за антырасійскія настроі і падтрымку паўстання. Гвалтоўнае *перасяленне* часткі іх у Херсонскую і Таўрычаскую губерні, на Паўночны Каўказ.
- 1832** - за удзел студэнтаў у паўстанні Указам імператара **Мікалая I** *зачынены* Віленскі ўніверсітэт (не дзейнічаў па 1919 год).
- 1832** - у мэтах русіфікацыі Беларусі *зачыненыя* 202 каталіцкіх і уніяцкіх касцёла і манастыры (з 322, што тут існавалі). Бальшыня з іх перароблена пад праваслаўныя цэрквы, астатнія ці бязлі-

тасна *разбураны*, ці аддадзены пад казармы. Прыкладам, у Воршы пераасвячоны ў праваслаўны храм старажытны Траецкі касцёл і кляштар трынітарыяў, а будынак езуіцкага касцёла *зруйнаваны*, кляштар, які быў пры касцёле, прыстасавалі пад турму для крымінальнікаў.

1832 - *канфіскацыя* расійскімі ўладамі маёмасці **Сапегаў** на Беларусі, у першую чаргу ружанска-дзярэчынскіх збораў каштоўнасцяў. Мастоцкія зборы з Дзярэчынскага палаца перавезлі ў Беласток, у палац Браніцкіх, прызначаны пад царскую рэзідэнцыю. Праз 4 гады адсюль каштоўнасці вывезлі ў Пецябург і Царскае Сяло, а паркавую скульптуру - у пецябургскі Летні сад.

1833 - *2 жніўня*, у Гродне выкананы прысуд *пакараннем смерцю* на шыбеніцы удзельніку паўстання **Міхалу Валовічу**.

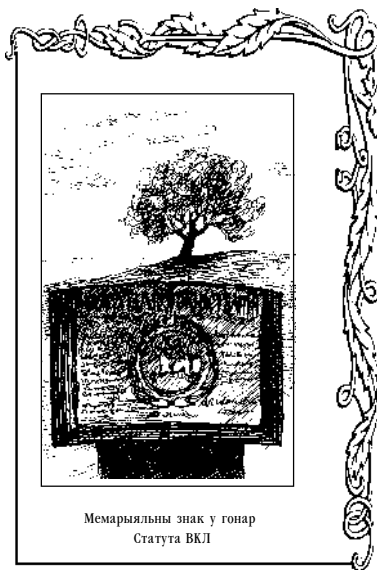
1834 - *вываз* дзярэчынскай бібліятэкі і архіва Сапегаў у Санкт-Пецябург. Большая частка кнігазбора захоўваецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы.

1836 - указам імператара **Мікалая I** на Беларусі ва ўсіх навучальных установах уведзена выкладанне на рускай мове.

1836 - закрыццё ў Пінску на загад уладаў дома ордэна камуністаў і належачага яму касцёла св. Карла Барамея (існаваў з 1695 года).

1838 - *жнівень*, за адмову перайсці ў праваслаўе падвергліся *дзекам і катаванням* 54 манашкі-базыльянкі (34 - з Мінска, 10 - з Віцебска, 10 - з Полацка).

1839 - *скасаванне* Полацкім царкоўным саборам уніяцкай царквы на Беларусі. Пачатак гвалтоўнага пераводу беларусаў-уніятаў у праваслаўе. Уся маёмасць уніяцкіх цэркваў і манастыроў *перадаецца* Рускай праваслаўнай царкве. Ніводзін уніяцкі храм не быў перададзены каталікам.

Мемарыяльны знак у гонар
Статута ВКЛ

- 1839** - удзел беларускіх салдат у расійскім наступленні на Дагестан. *Захон* сталіцы імама Шаміля - аула Ахульга.
- 1840** - *18 чэрвеня*, загадам Мікалая I *забаронена* выкарыстоўваць найменне «беларускія» і «літоўскія» губерні. Замест іх уведзена назва «Паўночна-Заходні край», адмененая толькі пасля лютаўскай рэвалюцыі 1917 года.
- 1840** - *25 жніўня*, *скасаванне* царскім урадам дзеяння на Беларусі Статута ВКЛ 1588 года. Увядзенне ва ўжытак законаў Расійскай імперыі.
- 1841** - *жнівень*, уцёкі з-пад панскага прыгнёту 1200 сялян Беліцкага павета (Магілёўшчына) у Херсонскую губерню і Бесарабію, дзе на прылучаных землях не было прыгнёту.
- 1842** - біскуп **Язэп Сямашка** распачаў у Жыровіцкім манастыры *паленне* уніяцкіх старадрукаў. Напачатку кнігамі тапілі печы, потым пачалі паліць іх у вогнішчы на пляцы. Па 1857 год на загад Сямашкі было спалена некалькі тысячаў беларускіх уніяцкіх старадрукаў.
- 1843** - Гродзенскі базыльянскі жаночы манастыр *пераасвячоны* ў праваслаўны і перададзены Рускай праваслаўнай царкве.
- 1846** - 1100 сем'яў аднадворцаў гвалтам *пераселеныя* з Беларусі на Каўказ, у Таўрычаскую і Херсонскую губерні па распараджэнні міністра ўнутраных справаў Расіі.
- 1847** - уцёкі з-пад прыгону 10 тысяч сялянаў Віцебскай губерні ў Пецярбург для працы на будаўніцтве Мікалаеўскай чугункі.
- 1848** - удзел *добрахотнікаў* з Беларусі ў аддзелах венгерскай рэвалюцыйнай арміі падчас нацыянальна-вызваленчай рэвалюцыі ў Венгрыі.
- 1848** - удзел беларускіх салдат у паходзе 200-тысячнай расійскай арміі ў Венгрыю для *задушэння* рэвалюцыі.
- 1849** - арышты і *зняволенне* 200 удзельнікаў «Саюза свабодных братаў», які дзейнічаў на Беларусі і ў некаторых гарадах Літвы. У Бараўлянах пад Мінскам «Саюз» меў збройную майстэрню. Ставіў мэтай нацыянальнае вызваленне і ўсталяванне дэмакратычнага ладу. Планаваў узняць антыўрадавае паўстанне 5 красавіка 1849 года.
- 1849** - *16 жніўня*, *пакаранне смерцю* праз расстрэл у Мінску сямі вайскоўцаў за адмову ісці на справу з паўстанцамі ў Венгрыю.
- 1852** - пачатак перабудовы і *пераасвячэння* ў Магілёўскай губерні

касцёлаў і цэркваў, перададзеных Рускай праваслаўнай царкве. За 11 гадоў перабудавана ў рускім стылі і перасвячона 308 мураваных і драўляных храмаў.

1853 - 18 лістапада, удзел беларусаў-маракоў у Сінопскай марской бітве з турэцкай эскадрай.

1854 - пачатак Крымскай вайны. Удзел рэкрутаваных беларусаў у ваенных дзеяннях Расіі супроць саюзнага войска Турцыі, Англіі і Францыі

1854 - 20 жніўня, удзел беларускіх салдат у бітве з англійскімі і французскімі войскамі на рацэ Альма.

1854 - 25 кастрычніка, удзел беларускіх салдат у бітве расійскіх палкоў з англічанамі і французамі каля Балаклавы.

1854 - удзел беларускіх салдат у абароне Севастополя (цягнулася 349 дзён, скончылася 8 верасня 1855 года здачай горада).

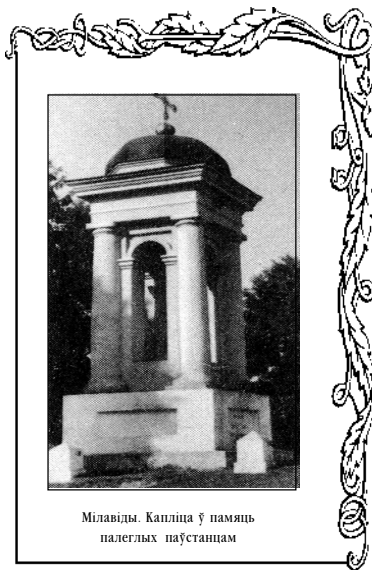
1854 - 5 лістапада, удзел беларускіх салдат у няўдалай бітве з французамі і англічанамі каля Інкермана.

1855 - 16 жніўня, удзел беларускіх салдат у бітве з англічанамі і французамі пры Чорнай рэчы.

1855 - у Стамбуле пры загадкавых абставінах хуткаецна памёр Адам Міцкевіч (а 6-й гадзіне ранкам адчуў сябе блага, а 9-й увечары - сканаў). Аб`ектыўныя даследчыкі лічаць, што Міцкевіч быў атруты, бо рыхтаваў легіёны для ўдзелу ў Крымскай вайне.

1857 - 1 жніўня, царскім указам аднадворцы (бедная шляхта) на Беларусі, што жылі на ўласнай ці дзяржаўнай зямлі, рэпрэсіўна аднесены да дзяржаўных сялянаў (44.800 сем`яў).

1861 - красавік, паўстанне іўеўскіх сялянаў супраць драпежніцкіх умоваў зямельнай рэформы. Па ўсёй Беларусі на 1861 год засведчаны 379 сялянскіх выступленняў.

Мілавды. Капліца ў памяць палеглых паўстанцаў

- 1863** - *1 лютага*, пачатак паўстання на Беларусі і Літве пад кіраўніцтвам **Канстанціна Каліноўскага**. (За час паўстання адбылося 237 баёў і сутычак з царскімі войскамі.) Нябесным патронам паўстання абвешчаны святы Язафат.
- 1863** - *13 лютага, захоп* паўстанцамі Пружанаў.
- 1863** - *11 красавіка, бітва* паўстанцкага аддзела **Людвіга Нарбута** з карнікамі каля вёскі Новы Двор.
- 1863** - *21 красавіка, бітва* паўстанцкага атрада **Уладзіміра Ма-шэўскага** з карнікамі каля вёскі Азярцы на Случчыне.
- 1863** - *24 красавіка, захоп* паўстанцкімі аддзеламі Горак-Горыцкіх.
- 1863** - *26 красавіка, бой* паўстанцаў з царскімі карнікамі каля вёскі Пагосцішчы аршанскага павета. Загінулі 6 паўстанцаў.
- 1863** - *28 красавіка*, параза атрада мінскіх паўстанцаў у *бай* з карнікамі каля вёскі Пятровічы.
- 1863** - *22 траўня*, пераможны *бой* паўстанцкіх аддзелаў з царскімі карнікамі каля вёскі Кадыш на Гродзеншчыне.
- 1863** - *24 траўня*, у Вільні *расстраляныя* за ўдзел у паўстанні вікары Жалудоцкага касцёла **Станіслаў Ішора** і ксёндз Ваверскага касцёла **Раймунд Зямацкі** (абодва - з Лідскага павета).
- 1863** - *26 траўня*, смерць у *бай* з царскімі карнікамі каля вёскі Парэчча паўстанцкага камісара Дзісенскага павета **Генрыха Дмахоўскага**, вядомага скульптара.
- 1863** - *28 траўня, бітва* атрада **Вінцэнта Козела** з карнікамі каля вёскі Уладыкі на Вілейшчыне (загінулі 100 паўстанцаў).
- 1863** - *3 чэрвеня, бітва* аддзела паўстанцаў з царскімі карнікамі пад Мілавідамі. У 1927 годзе ў гонар палеглых паўстанцаў тут збудаваная капліца.
- 1863** - *10 чэрвеня, расстрэл* у Лідзе ксяндза Ішчалінскага касцёла **Адама Фалькоўскага** за чытанне вернікаў паўстанцкага маніфеста.
- 1863** - *13 чэрвеня, бітва* паўстанскіх аддзелаў **Ф.Уладака** і **Яна Ваньковіча** з царскімі карнікамі каля вёскі Новаы Пяскі.
- 1863** - *15 чэрвеня, бітва* паўстанцкіх аддзелаў **Валерыя Урублеўскага** з царскімі карнікамі на Пружаншчыне.
- 1863** - за ўдзел студэнтаў Горы-Горацкага земляробчага інстытута ў паўстанні ўказам цара інстытут пераведзены ў Пецябург. З гэтага моманта на Беларусі адсутнічаюць вышэйшыя навучальныя установы.

- 1863** - *27 ліпеня, пакаранне смерцю* праз павешанне на Лукішскім пляцы ў Вільне кіраўніка паўстання **Зыгмунта Серакоўскага**.
- 1863** - *5 жніўня, расстрэл* у двары мінскай турмы паўстанца **Янкі Жмачынскага**. Гэта да ягоных ног кінула кветкі праз закратаванае акно камеры **Каміла Дуніна-Марцінкевіч**, арыштаваная за ўдзел у паўстанні, дачка знамага драматурга. Выкарыстанне пад турму для паўстанцаў кляштора і касцёла бернадзінцаў у Мінску (цяпер заняты гарнізоннай гауптвахтай).
- 1863** - *28 жніўня, расстрэл* карнікамі ў Воршы начальніка аршанскага атрада паўстанцаў **Ігната Будзіловіча**.
- 1863** - *1 верасня, бітва* паўстанцаў з царскімі карнікамі каля вёскі Баруны Ашмянскага павета.
- 1863** - *20 снежня, расстрэл* на Лукішскім пляцы **Цітуса Далейскага**, памочніка Каліноўскага па кіраўніцтве паўстаннем.
- 1864** - *27 лютага, пакаранне смерцю* на шыбеніцы камандзіра паўстанцкіх атрадаў Магілёўшчыны **Людвіка Звяждоўскага**.
- 1864** - *22 сакавіка, пакаранне смерцю* на шыбеніцы на Лукішскай плошчы ў Вільні кіраўніка паўстання **Канстанціна Каліноўскага**. Усяго па афіцыйных дадзеных 128 удзельнікаў паўстання былі пакараныя смерцю. У баях загінула болей за 6.000 паўстанцаў. На катаргу саслана болей за 1000 чалавек, выслана ў Сібір 13.000 паўстанцаў.
- 1864** - *красавік, канфіскацыя* паліцыяй бібліятэкі Віктара і Канстанціна Каліноўскіх у Пецярбурзе. Значная частка кнігазбору братаў выяўлена ў публічнай бібліятэцы Салтыкова-Шчадрына ў Санкт-Пецярбургу. Рукапісы **Каліноўскіх** былі прададзены ў 1872 годзе і бясследна зніклі.
- 1864** - *5 жніўня, пакаранне смерцю* ў Варшаве камандзіра Кобрынскага паўстанцкага атрада **Рамуальда Траўгута**.
- 1864** - пачатак 1,5-гадовага *зняволення* ў мінскім турэмным замку **Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча**, абвінавачанага ва ўдзеце ў паўстанні. У турэмнай камеры ён напісаў сваю знакамітую «Пінскую шляхту».
- 1865** - *разгромная рэвізія* Віленскага музея старажытнасцяў, заснаванага ў 1855 годзе гісторыкам і пачынальнікам беларускай археалогіі графам **Я. Тышкевічам**. Вываз у Маскву на загад генерал-губернатара Мураўёва найлепшых экспанатаў (3.818 археалагічных помнікаў, 3.948 партрэтаў, гравюр, бюстаў, 487 пя-

- чатак, 2.097 прывілеяў і аўтографу, 541 экзэмпляр рукапісаў, 11.014 экспанатаў чучалаў птушак, 8.110 нумізматычных помнікаў, 19.700 тамоў кніг). З экспазіцыі было вынута ўсё, што нагадвала пра былую самастойнасць Вялікага Княства.
- 1866** - канчатковае *закрыццё* касцёла Бярозаўскага кляштара картэзіянцаў (кляштар зачынены ў 1832 годзе пасля паўстання). Разабраны расійскімі салдатамі для будаўніцтва казармаў.
- 1867** - *29 чэрвеня*, цырымонія ў Рыме кананізацыі як паўсюднага каталіцкага святога Язафата Кунцэвіча. Занесены ў спіс святых ў Базіліцы св. Пятра з памінальным днём 12 лістапада.
- 1868** - *19 лютага*, спецыяльным законам аднадворцы Мінскай, Гродзенскай, Віленскай, Магілёўскай губерняў пераведзены ў сельскія абшчыны, што *рэпрэсіўна* зраўнівала гэтую даразборавую шляхту ў правах з сялянствам (110.000 чалавек)
- 1868** - *гвалтоўны перавод* з каталіцтва ў праваслаўе на працягу папярэдніх пяці гадоў болей за 60 тысяч сялянаў. Духоўнае насілле здзяйснялася ў мэтах умацавання Рускай праваслаўнай царквы і русіфікацыі. Гэтым годам закрыты касцёл святой Марыі ў Заслаўі, касцёлы ў Віцебску, Полацку, Глыбокім, Магілёве, Мазыры, Слуцку.
- 1868** - скасаванне на загад царскай адміністрацыі мальтыйскага камандорства на Беларусі. Апошні камандор - **Людвіг Радзівіл**. Касцёл беларускіх мальтыйцаў перароблены ў рускую праваслаўную царкву.
- 1871** - удзел эмігрантаў-беларусаў у *баявых атрадах* Парыжскай камуны. Абарона Парыжа.
- 1871** - *23 траўня*, смерць у *баі* з версальцамі начальніка ўзброеных сілаў Парыжскай камуны, аднаго з кіраўнікоў паўстання на Беларусі і Літве ў 1863 годзе **Яраслава Дамброўскага**.
- 1873** - *23 траўня*, дзеля вынішчэння уніяцага культу св. Язафата на загад расійскіх уладаў у царкве ў Белай Падляскай саркафаг з машчамі святага перанесены жандарамі з алтара ў склеп і там замураваны. У 1914 годзе перавезены ў Вену, а потым у Рым.
- 1874** - увядзенне ў Расіі ўсеагульнай вайскавай павіннасці з 21-гадовага ўзросту. Тэрмін службы - 6 гадоў у войску, 7 гадоў - на флоте. Моцны механізм русіфікацыі мужчынскай паловы беларускага насельніцтва, змушанага засвойваць на службе рускую мову і культуру.

1874 - *лістапад*, карная экспедыцыя (400 салдат, 200 казакоў) на жыхароў мястэчка Лагішын Пінскага павета. Аднятая ў іх зямля была прададзена мінскаму генерал-губернатару. Усіх лагішынцаў збілі бізунамі, з іх гвалтам узялі грошы за «самавольнае выкарыстанне зямлі». Дамагліся вяртання сваёй зямлі праз два гады змагання.

1876 - 11 *красавіка*, абразлівае *пераасвячэнне* значнага каталіцкага асяродка - Бялыніцкага касцёла Успення, які меў цудатворны абраз Маці Боскай, у праваслаўную царкву. У 1930 годзе будынак быў прыстасаваны бальшавікамі пад клуб, потым - пад склад, а ў 1961 годзе наогул знішчаны тагачаснымі ўладарнымі дзікунамі.

1877 - 24 *красавіка*, абвяшчэнне Расіяй вайны Турцыі. Удзел беларусаў у *вайне* ў складзе рэгулярных частак расійскага войска і ў якасці добраахвотнікаў.

1877 - 17 *ліпеня*, удзел у баявых дзеяннях Перадавога атрада на чале з генерал-лейтэнантам, беларусам па паходжанню, **І. Рамейка-Гурко**. Узяцце горада Казанлык і Шыпкі.

1877 - 20 *ліпеня*, удзел беларускіх салдатаў у *штурме* Плеўны.

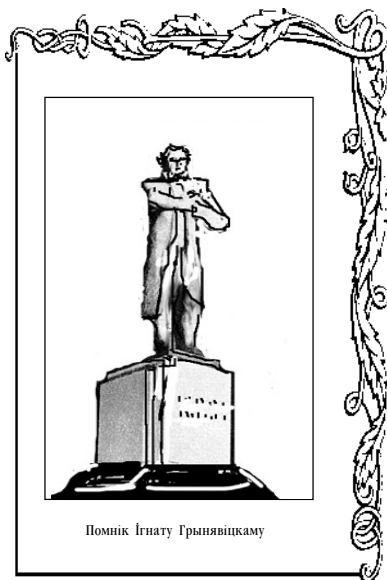
1877 - 30 *ліпеня*, удзел беларускіх салдат у няўдалым *штурме* горада Плеўны (страты расійскага боку 9 тысяч чалавек).

1877 - 3 *верасня*, удзел беларускіх салдатаў у *бітве* з турэцкімі войскамі пад городам Лоўча.

1877 - 11 *верасня*, удзел беларускіх салдатаў у няўдалым *штурме* Плеўны (страты расійскага боку склалі 12 тысяч салдат).

1877 - 24 *кастрычніка*, удзел беларускіх салдатаў у *бітве* з туркамі за крэпасць Горны Дубняк.

1877 - 10 *снежня*, удзел беларускіх салдатаў у пераможнай *бітве* пад Плеўнай. Капітуляцыя 40-тысячнага турэцкага гарнізона.

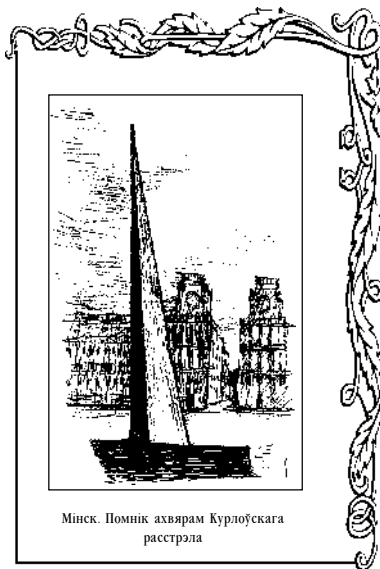
Помнік Ігнату Грынявіцкаму

- 1878** - 9 студзеня, удзел беларускіх салдатаў у *бітве* з туркамі каля Шыпкі. Капітуляцыя 40-тысячнай арміі Сулейман-пашы.
- 1881** - 24 студзеня, удзел беларускіх салдатаў ва ўзяцці расійскім войскам пад камандаваннем **М. Скобелева** галоўнай крэпасці цекінцаў Дзенгіль-Тэпе.
- 1881** - 13 сакавіка, **Ігнат Грынявіцкі** (ураджэнец Клічаўскага павета), выконваючы рашэнне выканкама «Народнай волі», у Пецярбурзе кінутай бомбай забіў **Аляксандра II** і смяротна паранены *загінуў* сам.
- 1883** - вяртанне на радзіму з сібірскай 20-гадовай ссылкі па амністыі з прычыны каранацыі Аляксандра III часткі ўдзельнікаў паўстання 1863–1864 гадоў. Мноства удзельнікаў паўстання, пазбаўленыя на Беларусі маёмасці, засталіся ў месцах ссылкі і пасялення. З іх асяродку выйшлі такія вядомыя асобы, як пісьменнік **Аляксандр Грын** (Грынявіцкі), кампазітар **Дзмітрый Ша斯塔ковіч** (дзед паходзіў з-пад Маладзечна).
- 1885** - пачатак масавага *перасялення* беларускіх сялян у сувязі з малазямеллем за Урал. За 15 гадоў Беларусь *пакінула* каля 100 тысяч сялянскага насельніцтва.
- 1887** - старажытная беларуская святыня дахрысціянскага і хрысціянскага часу - Барысаў камень, што адвечна ляжаў у Дзвіне паблізу г. Дзісны - падняты і вывезены ў Маскву, дзе аздабляе цяпер музей-запаведнік «Каломенскае»
- 1889** - 11 лютага, адпраўка ў Гістарычны музей у Маскву 59 арабскіх і 120 нямецкіх манет IX--XI стст. са скарба, знойдзенага ў фальварку Новы Двор Мінскага павета. З яго ж раней 77 найбольш каштоўных манет забраныя ў Пецярбург для калекцыі Эрмітажа. (З 1,5 тысячы зафіксаваных знаходак скарбаў на Беларусі, усё унікальнае і найбольш каштоўнае *перадавалася* ў калекцыі Масквы і Пецярбурга, срэбраныя манеты адпраўляліся на *ператраўку* ў звычайныя грошы на Манетны двор.)
- 1894** - уладальнік маёнтка Станькава пад Мінскам **Эмерык Гутэн-Чапскі** вывез у шасці вагонах большую частку сваёй мастацкай калекцыі ў Кракаў. Цяпер яна знаходзіцца ў Нацыянальным музеі Польшчы. Рэшткі калекцыі ў 1916 годзе былі вывезены ў Маскву. У 1921 годзе ў Польшчу патрапіла і большая частка лагойскага мастацкага збора Тышкевічаў (болей за 200 карцін Яна Рустэма, Яна Дамеля, 1060 старажытных грамат, рэчы з раскопак у Пампях,

- Егішце, фамільныя партрэты 12 пакаленняў Тышкевічаў і да т.п.
- 1896** - узброеная *сутычка* паўсталых сялянаў Рагачоўскага павета з паліцэйскім аддзелам.

XX стагоддзе

- 1901** - *чэрвень*, паўстанне сялянаў у мястэчку Вішнеў.
- 1903** - *1 верасня*, арганізаваны чорнасоценцамі габрэйскі *пагром* у Гомелі.
- 1904** - пачатак няўдалай для Расійскай імперыі вайны з Японіяй.
- 1904** - *10 студзеня*, бой крэйсера «Вараг» і кананеркі «Карзец» з японцамі на рэйдзе порта Чэ-мульпа (сярод матросаў было шмат беларусаў).
- 1904** - *красавік*, гібель беларускіх салдат у няўдалай для расійскага боку *бітве* з японцамі каля Цюрэнчэна.

Мінск. Помнік ахвярам Курлоўскага расстрэла

- 1904** - *чэрвень*, гібель беларускіх салдат у няўдалай для расійскай арміі *бітве* з японцамі каля станцыі Вафанчоу.
- 1905** - *ліпень*, гібель беларускіх салдат у няўдалай для расійскай арміі *бітве* з японцамі каля Ляоляна.
- 1905** - *люты*, удзел беларускіх салдат у 2-тыднёвай крывапалітнай і няўдалай *бітве* з японскімі арміямі пад Мукдэнам. Страты з расійскага боку 89 тысяч забітымі і параненымі.
- 1905** - *травень*, удзел маракоў-беларусаў у Цусімскай *бітве*. Разгром японскімі караблямі расійскай эскадры.
- 1905** - *17 чэрвеня*, *расстрэл* царскімі карнікамі сялянаў у вёсцы Кішчыцы пад Шкловам. Сяляне не хацелі страціць пасьбішча, якое каморнікі адрэзалі на карысць памешчыка. Рота салдат адкрыла агонь па натоіпу. Забіта 8 чалавек, паранена 15.

- 1905** - *18 кастрычніка, расстрэл* царскімі войскамі і паліцыяй арганізаванага эсэрамі мітынгу працоўных у Мінску на Прывакзальнай плошчы на загад мінскага губернатара Курлова (80 чалавек забітыя, некалькі соцен параненыя).
- 1905** - *18 кастрычніка, расстрэл* царскімі карнікамі рабочай дэманстрацыі ў Віцебску.
- 1905** - *23 кастрычніка*, арганізаваны чорнасоценцамі і праваслаўным духавенствам габрэйскі *пагром* у Полацку. У абарону габрэяў выступілі рабочыя дружыны. На падаўленне рабочых улада кінула паліцыю і дзве роты салдат. Бальшыня дружыннікаў загінула ў баі.
- 1905** - *25 кастрычніка*, арганізаваны «чорнай сотняй» габрэйскі *пагром* у Воршы. Абарону габрэяў арганізавалі эсэраўскія баявікі. У сутычках з пагромшчыкамі загінулі 22 дружыннікі.
- 1905** - *26 кастрычніка, сутычка* баявой дружыны Мазырской арганізацыі РСДРП з войскамі. 4 дружыннікі забітыя, 6 паранена.
- 1905** - *30 снежня, расстрэл* царскімі карнікамі паўстальных сялян вёсак Лядавічы і Опаль на Палессі.
- 1906** - *9 лютага, расстрэл* у Севастопалі **Кацярыны Ёзмайловіч** за замах на жыццё адмірала Чухніна. Паходзіла з сям'і генерала Ёзмайловіча, што жыла ў Мінску. Была куратарам Мінскай арганізацыі эсэраў, утрымлівалася ў мінскай жаночай турме, адкуль ёй арганізаваў ўцёкі ў Севастопаль Барыс Савінкаў, які спецыяльна прыязджаў у Мінск. Яе родная сястра Аляксандра - вядомая дзеячка ПС-Р.
- 1906** - *11 сакавіка, пакаранне смерцю* праз павешанне на браме мінскай турмы эсэра **Івана Пуліхава** за замах на жыццё мінскага губернатара П.Курлова. Яго памочніца па замаху **Аляксандра Ёзмайловіч** прыгаворана да *пажыццёвай катаргі*. Пры савецкай ўладзе Аляксандра пераследавалася як эсэрка. Была *расстраляна* 11 верасня 1941 года разам з 170 іншымі палітвязнямі ў Арлоўскай турме.
- 1906** - *лета*, забастовачны рух сялянаў у Наваградскім павеце, якія спынілі працу на памешчыкаў. Сяляне патрабавалі павысіць заробкі парабкам і паменшыць арэндную плату за зямлю. Сялянскія выступленні падаўлены вайсковай сілай, 137 чалавек былі арыштаваныя.
- 1907** - *17 сакавіка*, у Мінску ў падпольнай друкарні арыштаваны

сябра партыі эсэраў, вядомы дзеяч нацыянальна-вызваленчага руху **Алесь Гарун** (Пружынскі). Праз год засуджаны да *сылкі* ў Сібір з пажыццёвым там пасяленнем. Вярнуўся на радзіму пасля Лютаўскай рэвалюцыі.

1908 - *15 верасня*, асуджаны на 3 гады *зняволення* за нацыянальна-вызваленчую дзейнасць паэт

Якуб Колас. Адбываў пакаранне ў мінскім турэмным замку. Менавіта тут, у турэмнай камеры, пачаў пісаць знакамітую эпапею «Новая зямля»

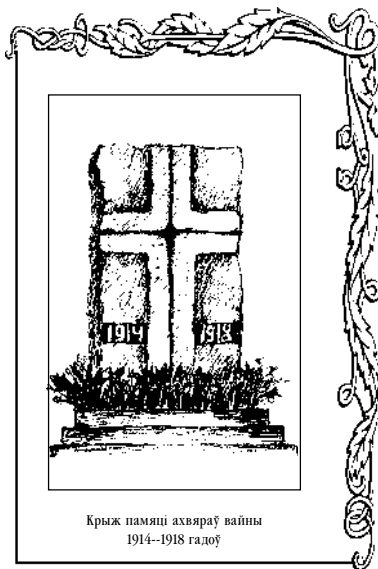
1914 - *1 жніўня*, пачатак Першай сусветнай вайны. Мабілізацыя вайсковаабавязаных беларусаў на вайну.

1914 - *жнівень* - *верасень*, удзел беларускіх салдат ва Усходне-Прускай аперацыі расійскай арміі.

1915 - *люты* - *кастрычнік*, наступ і *акупацыя* германскімі войскамі тэрыторыі Беларусі да лініі Дзвіна - Паставы - Баранавічы - Пінск. Гэтая тэрыторыя знаходзілася пад акупацыяй 4 гады.

1915 - *жнівень*, наступ германскіх армій. Гераічная *абарона* фортаў Гродзенскай крэпасці. Страты палеглымі склалі больш за 3 тысячы салдат і афіцэраў.

1915 - у сувязі з нямецкім наступам і захопам паловы тэрыторыі Беларусі царскі ўрад на прыклад з Паўночнай вайны вырашыў *абязлюдзіць* тэрыторыю, якую маглі заняць немцы, і арганізаваў прымусовае бежанства: з Гродзенскай губерні 751.000 чалавек, з Віцебскай - 52.000, з Віленскай - 164.000, з Мінскай - 162.000. Найбольш апусцелі Гродзенскі, Беластоцкі, Бельскі, Ваўкавыскі, Сакольскі, Пружанскі, Кобрынскі, Ашмянскі, Слоніmsкі, Лідскі, Наваградскі паветы. Агулам з-за ваенных дзеянняў бежанцамі сталі 2 мільёны 292 тысячы чалавек. З іх у 1919-1924

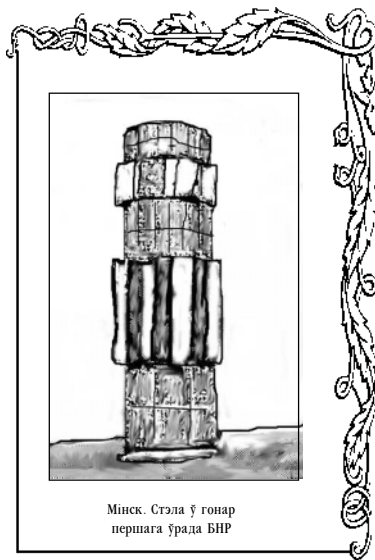
Крыж памяці ахвяраў вайны
1914–1918 гадоў

- годах вярнулася на радзіму толькі каля 700.000. Адначасова аказалася зруйнаваная гаспадарка рэгіёнаў, адкуль вывелі ў Расію беларускае насельніцтва. Прымусовае бежанства 1915 года паўплывала на далейшы лёс Беларусі.
- 1916** - *18--28 сакавіка*, удзел беларускіх салдат у беспаспяховай наступальнай аперацыі расійскіх армій у раёне возера Нарач.
- 1916** - *расстрэл* салдатамі на загад ваенных уладаў рабочых маёнтка Прылукі блізка Мінска за забастоўку.
- 1916** - *зруйнаванне* пад час ваенных дзеянняў гістарычнай сядзібы Верашчакаў у Тугановічах блізка возера Свіцязь, злучанай з імем Адама Міцкевіча. Зруйнаванне старажытнага Лаўрышаўскага манастыра на Нёмане, заснаванага князем Войшалкам.
- 1917** - *27 лютага*, удзел беларусаў у Лютаўскай дэмакратычнай рэвалюцыі ў Петраградзе. Арганізацыя беларускіх суполак у войску. Усталяванне нацыянальнага бел-чырвона-белага сцягу.
- 1917** - *25 кастрычніка*, удзел беларусаў-камуністаў у Кастрычніцкім бальшавіцкім *перавароце* ў Пенярбурзе.
- 1917** - *31 снежня*, *разгон* узброенай сілай Усебеларускага з'езда ў Мінску на загад бальшавіцкага Аблвыканкамзаха. Рада з'езду абвясціла пра свае ўладныя паўнамоцтвы ў межах Беларусі.
- 1918** - пачатак грамадзянскай вайны. Удзел беларусаў ва ўсіх ваенных аперацыях Чырвонай Арміі і Белага Руху.
- 1918** - *12 студзеня*, ўдзел спаланізаваных беларусаў у *мяцежы* польскага корпуса **генерала Доўбар-Мусніцкага**. Аб'ядленне вайны Савецкай Расіі, заняцце корпусам Міншчыны і Магілёўшчыны дзеля далучэння да Польшчы.
- 1918** - *24 студзеня*, *бой* паміж легіёнамі Доўбар-Мусніцкага і атрадамі Беларускай Чырвонай Гвардыі каля станцыі Ялень.
- 1918** - *31 студзеня*, вызваленне чырвонагвардзейцамі ад польскіх легіянераў гарадоў Жлобіна і Рагачова.
- 1918** - *18 лютага*, германскія войскі, скарыстаўшыся з адмову **Троцкага** падпісаць на Брэсцкіх перамовах сепаратны мір паміж Германіяй і Савецкай Расіяй, пачалі наступленне па ўсяму фронту. *Акупацыя* немцамі цэнтральнай і ўсходняй часткі Беларусі.
- 1918** - *20 лютага*, атрады Вялікай беларускай рады і корпус Доўбар-Мусніцкага ўзялі пад свой кантроль Мінск. Камендант горада **Канстанцін Езавітаў** увёў у Мінску ваеннае становішча.
- 1918** - *3 сакавіка*, ленінскі ўрад падпісаў сепаратны Брэсцкі мір з

Германіяй. Заходняя частка Беларусі юрыдычна і фактычна аддадзена *на рабаванне* нямецкім войскам, Усходняя частка Беларусі аддадзена Расіяй германцам ў якасці *заклада* да выплаты кантрыбуцыі, але фактычна пад рабунак. Савецкая Расія выкупілася ад германскай акупацыі коштам Беларусі.

Часы пасля адраджэння дзяржаўнасці

- 1918** - 25 сакавіка, абвяшчэнне 3-й Устаўной Граматай незалежнасці **Беларускай Народнай Рэспублікі**. Вяртанне Мінску яго гістарычнай назвы - Менск.
- 1918** - *кастрычнік*, пачатак Палескага паўстання супраць нямецкіх акупантаў (ахоплівала Пінскі і Ровенскі паветы).
- 1918** - 11 лістапада, пачатак сялянскага *антыбальшавіцкага паўстання* ў Вялікім павеце Віцебскай губерні, якое ахапіла і суседнія паветы. Агульная колькасць паўсталых сялянаў сягала 50 тысяч. Жорстка задушана 15-й Чырвонай арміяй. На Пакроўскім полі на ўскраіне Вяліжа паводле прысудаў Віцебскага Губчэка *расстраляныя* болей за 1000 сялян-паўстанцаў.
- 1919** - 16 студзеня, праз два тыдні пасля абвяшчэння БССР на ўсіх этнічных беларускіх тэрыторыях ленінскі ўрад паспяшаўся *забраць* Віцебскую, Магілёўскую і Смаленскую губерні ў склад РСФСР. З Мінскай, Гродзенскай і кавалка Віленскай губерняў стваралася Літоўска-Беларуская ССР са сталіцай у Вільні (большая частка Літвы уваходзіла тады ў дзяржаўнае літоўскае ўтварэнне са сталіцай у Коўна).
- 1919** - *студзень*, *рабаванне* каштоўнасцяў Нясвіжскага замка атрадам чэкістаў 8-га ўчастка Смаленскай акругі.

Мінск. Стэла ў гонар першага ўрада БНР

- 1919 - *акупацыя* Беларусі польскімі войскамі. Узброены адпор польскім акупантам аказвала 100-тысячнае Беларускае войска.
- 1919 - *люты*, польскія легіёны захапілі Ваўкавыск, Бярозу, Драгічын, Брэст, у сакавіку - Пінск.
- 1919 - *13 сакавіка*, стварэнне ўрадам РСФСР Беларуска-Літоўская арміі з войскаў Заходняй арміі.
- 1919 - *сакавік*, вываз у Маскву з Гомельскага палаца Паскевічаў каля 100 пудоў золата і серабра ў каштоўнасцях, вырабах прыкладнога мастацтва, фамільных сервізаў, унікальных мастацкіх твораў. Адзін з самых значных *рабункаў* на беларускай тэрыторыі.
- 1919 - *14-17 сакавіка*, арганізавае *паўстанне* ў Нясвіжы супраць бальшавіцкага ладу. Задушана атрадам мінскіх чырвонаармейцаў. Ачольнікі паўстання **Палікарп Каляда, Мячыслаў Валністы, Станіслаў Іваноўскі, Нічыпар Янушкевіч, Аляксандр Шыдлоўскі** расстраляныя бальшавікамі каля Альбы.
- 1919 - *24 - 29 сакавіка*, узяты эсэрамі антыбальшавіцкі *мяцеж* у Гомелі. Задушаны Чырвонымі часткамі.
- 1919 - *1-4 красавіка, паўстанне* жыхароў Міра супраць бальшавіцкай улады. Падаўлена 3-м Мінскім палком ГубЧК. У баях загінулі 25 паўстанцаў, 30 чэкістаў.
- 1919 - *26 красавіка*, утварэнне ў Расійскай Федэрацыі Гомельскай губерні на аднятых у студзені беларускіх тэрыторыях Аршанскага, Быхаўскага, Гомельскага, Горацкага, Клімавіцкага, Магілёўскага, Рагачоўскага, Чавускага, Чэрыкаўскага паветаў Магілёўскай губерні, Рэчыцкага павета Мінскай губерні. Толькі часткова вернутыя БССР у 1924 годзе.
- 1919 - *май, баі* пад Петраградам з войскамі Юдзеніча брыгады 8-й стралковай дывізіі Беларуска-літоўскага войска, пасланай туды з Беларусі.
- 1919 - *1 ліпеня - 8 жніўня, абарона* Мінска ад польскіх легіёнаў.
- 1919 - *8 жніўня*, пачатак *акупацыі* Мінска польскімі войскамі.
- 1920 - *5 сакавіка*, захоп польскімі легіянерамі гарадоў Рэчыца, Мазыр, Калінкавічы.
- 1919 - *21 красавіка*, польскія легіёны *захапілі* Вільню -- сталіцу Літоўска-Беларускай рэспублікі.
- 1919 - *2 жніўня*, у Вільні створана Беларуска вайсковая Камісія для фарміравання беларускіх вайсковых аддзелаў. *22 кастрычніка, Юзаф Пілсудскі* дэкрэтам дазволіў фарміраванне бела-

рускіх падраздзяленняў у складзе польскага войска.

1919 - пачатак барацьбы супраць польскай акупацыі партызанаў ў Ігуменскім і Мінскім паветах (мелі склад каля 600 чалавек). Большая частка партызанаў арыштаваная ў красавіку 1920 года. 11 чалавек расстраляныя ў лесе каля вёскі Дукора.

1920 - *20 студзеня*, конны полк генерала **С. Булак-Балаховіча** прыняты ў склад войска БНР. Атрымаў назву Беларуска-Нацыянальная армія (каля 2000 шабель).

1920 - *9 траўня*, у Мінску *расстраляны* чэкістамі **Аб'іян Шантыр**, удзельнік Першага Усебеларускага з'езда, лідэр левай плыні сярод яго дэлегатаў.

1920 - *18 чэрвеня*, вызваленне беларуска-літоўскім Чырвоным войскам ад палякаў Мазыра і Рэчыцы.

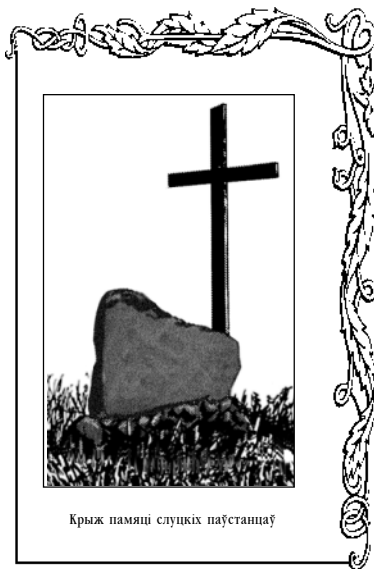
1920 - *ліпень*, вызваленне беларуска-літоўскім Чырвоным войскам ад палякаў Мінска, Гродна, Баранавічаў, Пінска.

1920 - *12 ліпеня*, цынічны гандаль беларускімі тэрыторыямі з боку ленинскага ўрада РСФСР на карысць Літвы. Падпісаная Масквой дамова мела правесці мяжу паміж Літвой і РСФСР амаль пасярэдзіне Беларусі, аддаючы гарады Гродна, Слонім, Ліду, Маладзечна, Смаргонь, Ашмянны ды інш. БССР у гэтай дамове наогул не ўзгадвалася. Яе зямля *лічыліся* расійскай уласнасцю.

1920 - *20 ліпеня*, пачатак наступлення арміяў **Тухачэўскага** на Варшаву, узяць якую запланавалі 12 жніўня.

1920 - *27 ліпеня*, захоп 3-м конным корпусам **Г.Гая** горада Ломжы.

1920 - *1 жніўня*, у Мінску пачаў функцыянаваць *канцэнтрацыйны лагер* «для прадстаўнікоў варажых класаў», якімі лічыліся былая шляхта, землеўладальнікі, чынавенства, святары. У лагеры было не меней 300 чалавек.

Крыж памяці сліцкіх паўстанцаў

- 1920** - *13 жніўня*, чырвоныя войскі Тухачэўскага выйшлі на рубаж за 20 вёрст ад Варшавы. Сам Тухачэўскі абачліва сядзеў у Мінску. У абозе **Дзяржынскі** ставіў задачы чэкістам наконт «варожых класаў» у Варшаве..
- 1920** - *14 жніўня*, контрудар польскіх армій. Чырвоныя 4-ая армія, 3-ці конны корпус, палова 15-й арміі мусілі адступаць у Прусію, дзе былі інтэрніраваныя. Напрыканцы жніўня польскія легіёны адкінулі войска Тухачэўскага за Брэст.
- 1920** - *25 верасня, захоп* Гродна польскімі легіёнамі, уваход у Пінск атрадаў генерала **С. Булак-Балаховіча**.
- 1920** - *28 верасня*, вызваленне Ліды ад палякаў 37-ым палком 3-й Чырвонай Арміі
- 1920** - *30 верасня*, пасля знішчэння 37-га палка ў Ліду увайшлі польскія войскі генерала Э.Рыдз-Сміглага.
- 1920** - *кастрычнік*, на папярэдніх мірных перамовах у Рызе паміж палякамі і Савецкай дэлегацыяй польскі бок прапанаваў вывесці польскія і чырвоныя войскі з тэрыторыі Беларусі (уклучна са Смаленшчынай) і правесці там плебісцыт для самавызначэння Беларусі. Маскоўская дэлегацыя *катэгарычна адмовілася* і прыняла варыянт падзелу Беларусі паміж Польшчай і РСФСР.
- 1920** - *8 кастрычніка, паўстанне* 1-й беларуска-літоўскай дывізіі супраць перадачы бальшавікамі Віленскага края Літве. Дывізія на чале з генералам **Л.Жалігоўскім** заняла Вільню і абвясціла пра ўтварэнне Сярэдняй Літвы.
- 1920** - *15 кастрычніка*, заняцце арміяй Булак-Балаховіча Мазыра (выбіты з горада Чырвонымі войскамі 20 лістапада).
- 1920** - *15--18 кастрычніка*, паўторны *захоп* Мінска палякамі.
- 1920** - *7 лістапада*, ўдзел беларускіх салдат у пераходзе палкоў Чырвонай Арміі праз Сіваш пры ўзяцці Крыма.
- 1920** - *8 лістапада*, армія **С.Булак-Балаховіча** (15 тысяч) заняла Петрыкаў
- 1920** - *8 лістапада*, ўдзел беларусаў-чырвонаармейцаў у штурме Турэцкага вала (Перакопа) пры ўзяцці Крыма.
- 1920** - *10 лістапада*, паўторнае заняцце арміяй генерала С.Булак-Балаховіча Мазыра.
- 1920** - *14 лістапада*, выдадзены загад генерала **Булак-Балаховіча** аб фарміраванні Дабраахвотнай беларускай арміі з беларусаў і

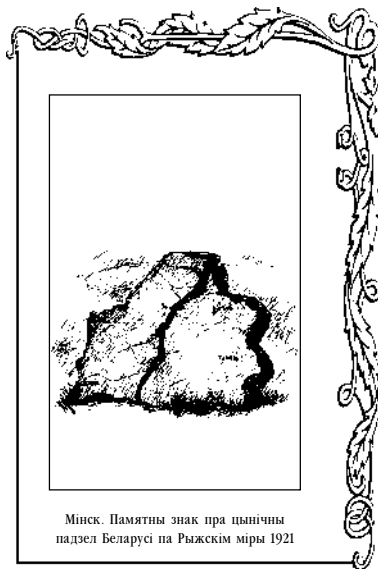
ўрадженцаў Беларусі

1920 - *14 лістапада*, пачатак Слуцкага ўзброенага паўстання супраць бальшавікоў. Ахапіла 15 воласцяў Случчыны. Была ўтворана 1-я Слуцкая брыгада стральцоў войска БНР. У яе склад уваходзілі Першы Слуцкі і Другі Грозаўскі стралковыя палкі, а таксама беларускі батальён з Беласточчыны. Брыгада налічвала 4 тысячы штыкоў і змагалася пад сцягам БНР. Камандзір брыгады **А.Сокал-Кутылоўскі**. Слуцкая брыгада правяла баі з Чырвонай Арміяй пад Капылём, Ёдчыцамі, Вялікай Балванню, Цімкавічамі, скрозь па рацэ Лані.

1920 - *26 лістапада*, прарыў войска **Булак Балаховіча** праз заслоны Чырвонай Арміі ў нейтральную зону. Раззбраенне часткі беларускіх аддзелаў палякамі. Атрад палкоўніка **Яна Балаховіча** адмовіўся скласці зброю і два дні вёў баі супраць 18-й польскай пяхотнай дывізіі каля вёскі Якімовічы недалёка ад Турава. Палякі інтэрнавалі 2 тысячы беларускай кавалерыі і пяхоты.

1920 - *28 снежня*, канчатковае *затушэнне* аддзеламі Чырвонай Арміі Слуцкага ўзброенага паўстання. Атрады паўстанцаў, якія перайшлі на тэрыторыю Польшчы, былі раззброеныя і *інтэрнаваныя* ў лагеры ў Беластоку, а пасля - ў лагеры ў Дарагуску, дзе іх пратрымалі паўгады. Усе тыя ўдзельнікі паўстання, што засталіся на тэрыторыі савецкай Беларусі, былі *знішчаныя* органамі НКУС у 30-я гады.

1920 - *восень*, утварэнне палітычнай арганізацыі «Зялёны дуб», скіраванай на *супраціў* бальшавікам у Савецкай Беларусі і польскім уладам у Заходняй Беларусі. Складалася з баявых «пяціёрак», вакол якіх гуртаваліся ў аддзелы сяляне. «Зялёны дуб» змагаў-

Мінск. Памятны знак пра цынчыны падзел Беларусі па Рыжскім міры 1921

ся і з савецкімі партызанамі, якіх засылала ў Польшчу ДПУ. Дзейнічаў на 1930 год. У 1921 годзе у межах БССР дзейнічалі 43 паўстанцкіх атрада колькасцю каля 5000 чалавек.

- 1921** - *16 студзеня*, падпісанне ў Маскве так званага Дагавора аб ваенным і гаспадарчым саюзе паміж РСФСР і БССР. Згодна ўмовам дагавора наркаматы ваенных справаў, знешняга гандлю, фінансаў, працы, пошты і тэлеграфу аб'ядноўваліся і ўваходзілі ў склад СНК РСФСР. Дагавор пакончыў з *рэзіткімі суверэнітэту* БССР, бо зніклі галоўныя інстытуты, якія забяспечваюць самастойнасць дзяржаўнага існавання.
- 1921** - *люты, рэпрэсіі* бальшавіцкага ўрада БССР і расійскага Дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення супраць «антысавецкіх беларусаў», найперш эсэраў. БПС.-Р налічвала ў сваіх шэрагах 20.000 сяброў. Пад кіраўніцтвам эсэраў дзейнічала паўстанчая «Сувязь беларускага працоўнага сялянства» (яшчэ 20 тысяч чалавек), якую планавалася пераўтварыць ў беларускае войска. Гэта была сіла, небяспечная для бальшавікоў на Беларусі Таму на БПС.-Р былі абрынутыя *масавыя рэпрэсіі*. У турмы было кінута 860 самых актыўных дзеячаў БПС.-Р, а разам з працаўнікамі розных беларускіх культурных устаноў – 1500 чалавек.
- 1921** - *люты, арыштаваны* ДПУ ўплывовы грамадскі дзеяч, вядомы навуковец, аўтар «Беларускай граматыкі» **Язэп Лёсік**. Прабыў за кратамі да 6 студзеня 1923 года. Вызвалены пасля падпіскі аб адмаўленні ўсялякай палітычнай дзейнасці.
- 1921** - *люты*, арыштаваны ДПУ і вывезены ў Маскву сябра прэзідыума Рады БНР, арганізатар БПС.-Р **Язэп Мамонька**. Праз год зняволення *асланы* ў Казань. Уцёк зсылкі ў Коўна, потым пераехаў у Прагу. У 1928 годзе атрымаў дазвол ад савецкай улады на вяртанне ў БССР, але на мяжы быў *арыштаваны* АГПУ і асуджаны на 10 год канцлагеру. *Расстраляны* савецкімі карнікамі 10 верасня 1937 года.
- 1921** - *18 сакавіка*, падпісанне ў Рызе мірнага дагавора паміж Савецкай Расіяй і Польшчай пра *падзел Беларусі*. Згодна умовам дамовы да Польшчы адыходзілі 113 тысяч кв. кіламетраў тэрыторыі Беларусі з насельніцтвам 4,6 млн чалавек. Амаль такая ж частка Усходняй Беларусі (110 тысяч кв. кіламетраў з насельніцтвам болей за 3 млн чалавек) была раней далучаная да Расіі. Для Беларускай ССР пакінулі 52,3 тысячы кв. кіламетраў і

1,353 млн чалавек насельніцтва (паводле перапісу 1920 года). Тры паветы - Люцынскі, Рэжыцкі, Дзвінскі, населеныя беларусамі, - РСФСР самавольна перадала Латвіі за пасярэдніцтва ў заключэнні Рыжскага міру. Ленінскі ўрад назаўжды далучыў да Пскоўскай губерні РСФСР спрадвечныя беларускія паветы Вяліжскі, Невельскі, Себежскі (паводле перапісу 1897 года там адпаведна было 48,3%, 89,5 і 91% беларускага жыхарства).

- 1921** - *сакавік*, удзел маракоў-беларусаў у Кранштацкім *паўстанні* супраць бальшавіцкага рэжыму. Падаўленнем паўстання камандаваў **Тухачэўскі**. Усе паўстанцы былі *расстраляныя* з кулямётаў, іх целы кінулі ў мора пад лёд. У гэты ж год Тухачэўскі ўзначаліў у БССР часткі ЧОН (агулам 6000 чалавек), прызначаныя для сумеснай з арміяй вайны з антыбальшавіцкімі паўстанцамі.
- 1921** - *восень*, пачатак арганізаваных Расійскім АДПУ дыверсійных дзеянняў беларускіх партызанаў у падуладных Польшчы Лідскім, Гродзенскім, Бельскім і Ваўкавыскім паветах. Штаб месціўся ў Белавежскай пушчы. Партызанка працягвалася па 1925 год. Сярод вядомых удзельнікаў - Кірыла Арлоўскі.
- 1921** - *19 кастрычніка*, *расстрэл* у Мінску арыштаваных чэкістамі сяброў партыі «Зялёны дуб» **Ганны Доўгерт**, **Ганны Бруевіч**, **Георгія Крывашэіна**, **Уладзіміра Кубара**.
- 1921** - *лістапад*, высяленне на расійскую Поўнач жыхароў вёсак Зафранцузская грэбля, Рэпішча, Ганутава, Уборкі, Сёмкава Слабада на Ігуменшчыне за ўдзел сялянаў у аддзелах «Зялёнага Дуба». *Першае масавае прымусовае высяленне* беларускага жыхарства савецкай ўладай з радзімы на чужыну. У Балоцкім сельсавеце пасля высялення людзей засталася 20 працэнтаў ад ранейшай колькасці насельніцтва.
- 1922** - *зіма*, па прыговорах савецкіх карных органаў *расстраляныя* 1691 святар, 1962 манахі, 3447 манахіняў і паслушніц. Без суда расстраляныя каля 15.000 служыцеляў культа розных канфесіяў (гэта ў межах абкарнанай Рыжскім мірам Беларусі).
- 1922** - *1 сакавіка*, утварэнне Дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення БССР замест скасаванай Надзвычайнай камісіі БССР. Выконвалі ўсе ранейшыя задачы ЧК. Менавіта яго супрацоўнікі здзейснілі сталінскі тэрор і рэпрэсіі. У 1934 годзе ДПУ ператворана ва ўпраўленне дзяржбяспекі НКУС БССР.

- 1922** - *1 сакавіка*, Прэзідыум ЦВК БССР прыняў рашэнне аб *канфіскацыі* царкоўных каштоўнасцяў дзеля «дапамогі галадаючым Паволжа». Толькі ў Менскай праваслаўнай епархіі было канфіскавана болей за 73 кг срэбра. Адняцце ў вернікаў органамі Савецкай улады рэлігійнай святыні - крыжа Ефрасінні Полацкай. Змешчаны ў музейную экспазіцыю.
- 1922** - *24 мая, расстрэл* польскімі карнымі органамі захопленых у палон беларускіх партызанаў злучэння **Германа Шыманюка**, які дзейнічаў у ваколіцах Белаавежскай пушчы.
- 1922** - пачатак *асадніцтва* ваенных і цывільных каланістаў польскім урадам з раёнаў карэннай Польшчы ў Заходнюю Беларусь. Усяго ў 20-30-я гады было пераселена каля 5 тысяч былых легіянераў і болей за 5 тысяч цывільных асобаў. Пасля 1939 года сем `і асаднікаў былі выселеныя ў Сібір. Вярнуліся ў Польшчу пасля вайны.
- 1923** - утварэнне Другой Беларускай стралковай дывізіі. Камплектавалася з прызыўнікоў БССР. У 1924 годзе асабовы склад салдат і сяржантаў: беларусаў 5.760, габрэяў 577, рускіх 375. Ваенная і палітычная падрыхтоўка вялася на беларускай мове. Дывізія *скасаваная* 7 сакавіка 1938 года на загад Варашылава і Пастановы ЦК ВКП(б).
- 1923** - *травень*, суд у Беластоку над 45 партызанамі злучэння Германа Шыманюка. Засуджаны на 10 гадоў зняволення. Праз 2 гады Гродзенскі акруговы суд пакараў 10-гадовым зняволеннем 72 партызанаў з атрадаў Германа Шыманюка.
- 1924** - *4 лютага*, пасля шмаразовавых зваротаў беларускага ўрада, арганізаваных А.Чарвяковым, саюзнаы ўрад вяртае Беларусі некаторыя паветы Віцебскай і Магілёўскай губерняў, аднятыя ў студзені 1919 года.
- 1925** - у Менску на прыгавору Менскага ГПУ *расстраляны Павел Жаўрыд*, сябра Рады Слуцчыны ў часе Слуцкага збройнага чыну.
- 1925** - *17 жніўня*, у Менску Найвышэйшы суд БССР прыгаварыў да трох гадоў *пазбаўлення волі* мітрапаліта Менскага і Беларускага **Мельхісэдка**. Адбываў пакаранне у Сібіры на Марыінскіх пасяленнях.
- 1926** - **6 снежня**, Беларусі, абскубанай Рыжскім мірам, саюзнаы ўрад вяртае Гомельскі і Рэчыцкі паветы. Папярэдне з іх было вывезена ў Расію лепшае абсталяванне.

1927 - 17 студзеня, польскі суд у Брэсце асудзіў на тэрмін ад 6 да 10 гадоў зняволення 31 сябра КПЗБ.

1927 - арышт і прыгавор да 10-гадовай *высылкі* на Салаўкі драматурга **Францішка Аляхновіча**, які даверыўся абяцанкам бальшавікоў і вярнуўся ў Савецкую Беларусь з Вільні ў 1926 годзе.

1927 - *3 лютага, расстрэл* на загад польскіх ўладаў шматлікай сялянскай дэманстрацыі (1500 чалавек) ў мястэчку Косава. Забіта 6 сялян, некалькі дзесяткаў паранена.

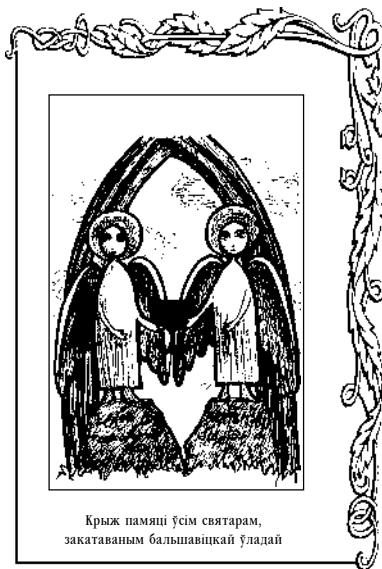
1927 - *21 сакавіка, забарона* польскімі ўладамі дзейнасці Беларускай сялянска-работніцкай Грамады (аб ядноўвала 120 тысяч чалавек). 400 кіраўнікоў Грамады рэпрэсіраваныя.

1927 - *7 чэрвеня*, вiленскі беларус, прыхільнік антысавецкай апазіцыі **Барыс Карэнда** здзейсніў на варшаўскім вакзале *тэрарыстычнае забойства* прадстаўніка СССР Пятра Войкыва. Асуджаны польскім судом да 15 гадоў зняволення. Адабраў сабе жыццё пасля чатырох гадоў камернай адзіноты.

1927 - *10 жніўня*, у Менску з'езд праваслаўных святароў і вернікаў Беларусі пад старшынствам біскупа Бабруйскага Філарэта абвясціў Беларускаю Аўтакефальную (самастойную) Царкву. Да аўтакефальнай царквы належалі святары 407 праваслаўных прыходаў у епархіях Беларусі. Усе яны былі *арыштаваныя* карнымі органамі НКУС у ліпені 1937 года за ўдзел у «контррэвалюцыйнай арганізацыі», бальшыня загінула ў канцлагерах.

1928 - пачатак масавага *тэрара* ва Усходняй Беларусі (БССР).

1928 - *травень*, арганізаваныя польскімі ўладамі судовыя працэсы ў Вільні і Беластоку над дзеячамі нацыяльна-вызваленчага руху, лідэрамі БСРГ, сябрамі КПЗБ, штучна абвінавачаных у падрых-

Крыж памяці ўсім святарам,
закатаваным бальшавіцкай ўладай

тоўцы ўзброенага паўстання і шпіянажы. Бальшыня асуджана да зняволення.

- 1928** - увядзенне ў гарадах БССР *карткавай сістэмы* атрымання харчовых прадуктаў па катэгорыях: партыйныя і савецкія работнікі, рабочыя цяжкай працы - 1кг хлеба на дзень, работнікі працы сярэдняй цяжкасці - 500 грамаў, работнікі на лёгкай працы - 300 грамаў, службоўцы - 150 грамаў, дзеці - 100 грамаў. Гэтыя нормы дзейнічалі па 1933 год.
- 1929** - закрыццё і *зруйнаванне* ў Менску царквы пры вучэльне сляпых. Настаяцель царквы арыштаваны і рэпрэсіраваны.
- 1929** - *чэрвень*, польскі суд у Гродне над 75 дзеячамі нацыянальна-вызваленчага руху Заходняй Беларусі. Бальшыня асуджана да вялікіх тэрмінаў зняволення. Два месяцы раней да зняволення ад 4 да 15 гадоў прыгавораны 33 члены КПЗБ ў Беластоку.
- 1930** - *студзень-май*, раскулачванне на Беларусі каля 19.000 сялянскіх гаспадарак - палова ад іх агульнай колькасці. Усяго *пазбаўлена правоў* і падпала пад высяленне ў Сібір каля 700 тысяч сялянаў, абвешчаных «кулакамі» і «міраедамі».
- 1930** - забарона на тэрыторыі БССР царкве і касцёлу карыстацца званамі. Духоўны гвалту з боку бальшавіцкай улады.
- 1930** - *чэрвень*, арышт святара Свята-Мікалаеўскай царквы вёскі Цімкавічы Копыльскага раёна іерэя **Пятра Грудзінскага**, былога дэпутата Дзяржаўнай Думы ад сялянаў. *Расстраляны* напрыканцы года. Адначасна з ім *расстраляны* святар Свята-Траецкай царквы вёскі Целядавічы таго ж раёна **Валерыян Навіцкі**.
- 1930** - *18 ліпеня*, арышт пісьменніка, акадэміка, неадменнага сакратара Акадэміі Навук Беларусі, былога прэм'ера БНР **Вацлава Ластоўскага** па абвінавачанню ў кіраўніцтве неіснуючай (створанай НКУС) «нацдэмаўскай», антысавецкай арганізацыяй «Саюз вызвалення Беларусі». *Расстраляны* ў 1938 годзе ў Саратаве.
- 1930** - *19 ліпеня*, арышты па справакаванай справе «Саюза вызвалення Беларусі» 108 чалавек буйнейшай беларускай інтэлегенцыі, у тым ліку акадэмікаў **Язэпа Лёсіка** і **Сцяпана Некрашэвіча**, прафесара **Аркадзя Смоліча**.
- 1930** - *13 верасня*, кінуты ў турму вядомы гісторык акадэмік АН Беларусі **У.Пічэта**. 6 снежня *пазбаўлены* звання акадэміка.
- 1930** - *20 лістапада*, замах на самагубства пасля выкліка на допыт

народнага паэта **Янкі Купалы**, якога органы ДПУ планавалі абвінавачыць у кіраўніцтве неіснуючай антысавецкай арганізацыяй «Саюз вызвалення Беларусі».

1931 - у Мінску ўладамі арганізаваны збор подпісаў за закрыццё касцёла св. Алены і Сымона (Чырвонага касцёла).

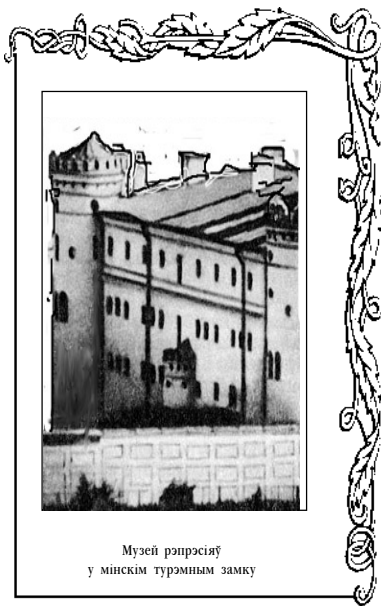
1931 - *4 лютага*, скончыў жыццё стрэлам у скронь прэзідэнт АН БССР, дырэктар інстытута гісторыі **Усевалад Ігнатоўскі**, абвінавачаны ў прыналежнасці да «СВБ», зняты з пасадаў і выключаны з партыі, г. зн. падрыхтаваны да арышту і зняволення.

1932 - *22 лютага*, у Гайнаўцы (Заходняя Беларусь) адбыўся «Марш галодных», які правялі больш за 1000 рабочых. Паліцыя прымяніла зброю, 1 чалавек забіты, 8 параненыя. У *пратэстах* прынялі ўдзел некалькі тысяч чалавек з Гайнаўкі, Белавежы, Чэрлядзі.

1932 - *15 сакавіка*, наданне на загад бальшавіцкай улады старажытнаму Койданаву імя першага начальніка ЧК, аўтара стварэння канцлагераў і залоўніцтва Ф.Дзяржынскага. У Беларусі не засталася горада без вуліцы, названай прозвішчам галоўнага душыцеля «ворагаў рэвалюцыі».

1932 - *20 сакавіка*, Асташынскае сялянскае *паўстанне* на Наваградчыне супраць эканамічнага і нацыянальнага ўціску з боку польскай дзяржавы. Жорстка задушанае польскімі ўладамі. 7 чалавек павешаны ў Наваградку, 49 асуджаны.

1932 - *вясна, голад* на поўдні Беларусі ў Ельскім, Нараўлянскім, Гомельскім раёнах у сувязі з адняццем сельгаспрадукцыі. Вясной таго года не мелі збожжа 12 раёнаў Беларусі. Смерць ад голаду прынялі, па афіцыйных звестках, 140 чалавек, на справе

Музей рэпрэсіў
у мінскім турэмным замку

- болей за 3 тысячы. У Гомельскім раёне кожны другі з 93 калгасаў не меў прадуктаў харчавання.
- 1932** - *15 кастрычніка*, пачатак 4-месячнай *забастоўкі* 7.000 леса-рубцаў і сялян-возчыкаў, што працавалі ў Белаежскай пушчы (Заходняя Беларусь). Было арыштавана польскімі ўладамі болей за 100 чалавек. Адзін закатаваны на шыбеніцы ў паліцэскім пастарунку.
- 1933** - *3 траўня*, галодны *бунт* насельніцтва ў Барысаве. Удзельнічала болей за 2 тысячы чалавек. Уначы прыбылы атрад мінскіх энкэвэдыстаў *арыштаваў* 1400 чалавек. Праз два дні выяздная сесія Рэўтрыбунала БССР саслала 1200 барысаўцаў на зняволенне ў канцлагерах на тэрмін 8--10 гадоў. 200 чалавек былі асуджаныя да расстрэлу. Іх *расстралялі* на ўскрайку Барысава, на так званых Чычагаўскіх батарэях.
- 1933** - *жнівень*, русіфікацыйная *рэформа правапісу* беларускай мовы ў БССР, скіраваная на зліццё з рускай мовай. Акт моўнага генацыду супраць народа Беларусі і беларускай культуры.
- 1933** - *3 жніўня*, Кобрынскае ўзброенае сялянскае *паўстанне* супраць польскага эканамічнага і нацыянальнага ўціску. Задушана паліцыяй і войскамі. 30 актыўных удзельнікаў прыгавораны да турэмнага зняволення.
- 1933** - *жнівень*, арышт і *расстрэл* карнікамі НКУС БССР святара з вёскі Крываносы Старадарожскага раёна **Івана Вячоркі** і святара з вёскі Таль Любанскага раёна **Сяргея Радакоўскага**.
- 1933** - *верасень*, савецкая ўлада абменьвае **Францішка Аляхновіча** (адбываў пакаранне ў Салаўках) на палітвязня **Браніслава Тарашкевіча** (*расстраляны* карнікамі НКУС ў 1937).
- 1933** - масавая *высылка* карнымі organамі НКУС заможных беларускіх сялянаў у Сібір (за тры гады выслалі болей за 35 тысяч сем'яў).
- 1934** - *17 чэрвеня*, прыняў беларускіх вязняў створаны польскімі ўладамі *канцэнтрацыйны лагер* у Бярозе Картузскай.
- 1934** - сталінскімі судамі *засуджана* болей за 10 тысяч беларускіх сялянаў за крадзяж з голаду калгаснай уласнасці (на падставе Пастановы СНК СССР аб ахове сацыялістычнай маёмасці, так званага «закона пяці каласкоў»).
- 1936** - *27 студзеня*, на судовым працэсе у Гродне **Сяргей Прытыцкі** застрэліў правакатара. Быў цяжка паранены паліцыяй,

арыштаваны і прыгавораны да пакарання смерцю, якое замянілі пажыццёвым *зняволеннем*. Вызвалены з турмы ў 1939 годзе. З 1968 года Старшыня Вярхоўнага Савета БССР.

1936 - неафіцыйны удзел беларусаў-вайскоўцаў у грамадзянскай вайне ў Іспаніі на баку рэспубліканцаў (вайна цягнулася да 1939 г.).

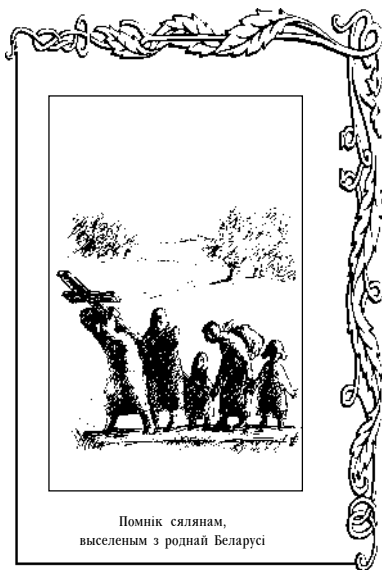
1936 - *травень*, варварскае *зруйнаванне* ў Мінску на плошчы Свабоды помніка архітэктуры 17 ст. былой уніяцкай царквы Святога Духа (у царскі час забраная і пераробленая пад праваслаўны храм). На атрыманай пляцоўцы на загад уладаў усталявалі звярынец, пасля вайны, па 1985 год, тут трымалі піўную.

1936 - *10 чэрвеня*, варварскае *знішчэнне* на загад савецкіх уладаў Рагвалодава (Барысаўскага) каменю з дапамогай дынаміту. Чым ён зашкодзіў бальшавікам на 10-тысячны год свайго існавання, ніхто не ведае.

1936 - *15 лістапада*, арышт органамі НКУС **Зміцера Жылуновіча**, (пісьменнікі псеўданім Цішка Гартны), першага кіраўніка савецкага ўрада Беларусі ў 1919 годзе. Пасля катаванняў у мінскай турме змешчаны ў Магілёўскую псіхіятрычную лячэбніцу, дзе быў жорстка *забіты* 11 красавіка 1937 года.

1936 - *снежань*, польскія ўлады, здзейсняючы паланізацыю беларусаў, *забаранілі* дзейнасць у Заходняй Беларусі Таварыства беларускай школы.

1937 - *сакавік*, наркомам унутраных справаў на Беларусь Масква прызначыла **Бермана**. За год ягонага камісарства ў БССР было *знішчана* болей за 100 тысяч чалавек, ўведзены ў практыку масавыя забойствы і захаванні. У лютым 1939 года, калі Сталін пазбаўляўся ад найбольш крывавых выканаўцаў тэрора (каманда кар-

Помнік сялянам,
выселеным з роднай Беларусі

- нікаў саюзнага наркома Яжова), Берман быў расстраляны.
- 1937** - *сакавік*, прыбыццё генерала **Станіслава Булак-Балаховіча** ў Іспанію, у штаб Франка, у якасці «назіральніка», на справе - як кіроўца дыверсійнага аддзела. Прабыў у Іспаніі да вясны 1939 года. Ягоным праціўнікам па дыверсіях на баку рэспубліканцаў быў **Кірыла Арлоўскі**, у будучыні - вядомы старшыня калгаса «Рассвет» на Магілёўшчыне.
- 1937** - *6 траўня*, арышт organami НКУС выдатнага грамадскага дзеяча, заснавальніка Таварыства беларускай школы, старшыні Беларускай сялянска-работніцкай грамады, перакладчыка на беларускую мову «Іліады» і «Пана Тадэвуша» **Браніслава Тарашкевіча**. *Расстраляны* ў лістападзе ў Курапатах.
- 1937** - *16 чэрвеня*, пазыгаючы арышту і катаванняў, скончыў жыццё самагубствам **Аляксандр Чарвякоў**, старшыня ЦВК БССР, адзін са стваральнікаў савецкай беларускай дзяржавы.
- 1937** - *21 чэрвеня*, **М.Галадзед**, старшыня СНК БССР, раней арыштаваны ў Маскве і прывезены ў Мінск, па афіцыйнай версіі скончыў жыццё самагубствам, кінуўшыся з акна кабінета следчага ў будынку НКУС. Па перакананні даследчыкаў - выкінуты праз вакно камандай следчых.
- 1937** - *2 жніўня*, пачатак масавага арышту і *вынішчэння* так званых «польскіх шпіёнаў» - грамадзянаў польскай нацыянальнасці. За год было арыштавана 15.740 чалавек, з іх расстралялі 14.034.
- 1937** - *жнівень*, масавыя *арышты* кіруючых работнікаў і творчай інтэлегенцыі у БССР (купна рэпрэсавана 2.570 чалавек, сярод іх 40 наркомаў і іхных намеснікаў, 25 акадэмікаў, 16 членаў ЦВК і СНК, 54 літаратара).
- 1937** - *29-31 кастрычніка*, масавыя *расстрэлы* organami НКУС беларускай інтэлігенцыі ва ўрочышчы Курапаты.
- 1937** - *1 лістапада*, *расстрэл* у Курапатах П біскупаў, святароў, дзяканаў Беларускай Аўтакефальнай царквы. Каля 200 святароў сасланыя ў сталінскія канцлагеры, дзе бальшыня загінула.
- 1938** - *10 лютага*, *расстрэл* у Мінску 46 сялян-латышоў з вёскі Гайсма Быхаўскага раёна па абвінавачванні ў шпіянажы на карысць Латвіі. Усяго па гэтым абвінавачванні было арыштавана 1459 латышоў - грамадзянаў Беларусі.
- 1938** - паноўная замена гістарычнай назвы сталіцы Беларусі Менск на спаланізаваную і прынятую ў расійскім ужытку форму - Мінск.

Усе спробы вяртання гістарычнай назвы гораду па сённяшні дзень сустракаюць люты супраціў прыхільнікаў русіфікацыі Беларусі.

1938 - забарона царкоўнай службы ў мінскіх цэрквах Марыі Магдалены і Аляксандра Неўскага, што былі на Старажоўскіх і Ваенных могілках. Святары гэтых цэркваў былі арыштаваны і расстраляныя ў Курапатах.

1938 - 7 сакавіка, пастановай ЦК ВКП(б) рэарганізаваныя ў звычайныя вайсковыя падраздзяленні Беларускіх стралковых дывізіяў, якія фарміраваліся на нацыянальна-тэрытарыяльнай аснове з 1923 года.

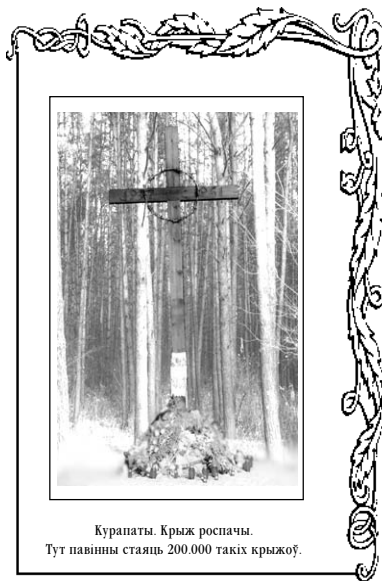
1938 - 10 красавіка, расстрэл карнікамі НКУС усіх мужчынаў ва ўзросце ад 17 да 70 гадоў (разам 90 чалавек) у беларускай каталіцкай весцы Бела-сток, якая была закладзена беларускімі малазямельнымі перасяленцамі ў Томскую губерню Сібіры.

1938 - 25 траўня, расстрэл у Курапатах **Палуты Бадуновай**, дзеячкі беларускага нацыянальнага руху, былога сакратар ЦК БПС.-Р. Перад тым была асуджана да 10 гадоў зняволення.

1938 - *высяленне* з Друі на загод польскіх уладаў айцоў-марыянаў, якія праводзілі беларускую культурніцкую палітыку.

1938 - *ліпень*, арышты духавенства ў Мінску органамі НКУС. Усяго за папярэдні год арыштавана і *рэпрэсіравана* 3.250 святароў і актыўных вернікаў, у тым ліку мітрапаліт.

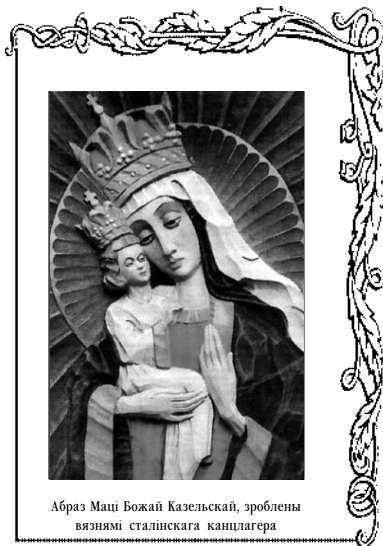
1938 - 9 ліпеня, на Брэстчыне ў касцёле св. Тройцы ў Воўчыне (родавы маёнтак Панятоўскіх) перазахаваная труна з астанкамі апошняга вялікага князя літоўскага і караля польскага. **Ст. Панятоўскага**. Труна была перададзеная Рэчы Паспалітай на загод Сталіна.

Курапаты. Крыж распачы.
Тут павінны стаяць 200.000 такіх крыжоў.

- 1938**, *1 верасня*, у Мінскай турме *расстраляны Андрэй Бараноўскі* - былы сакратар слуцкай арганізацыі Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, удзельнік слуцкага паўстання.
- 1939** - *23 жніўня*, дакументальнае афармленне *змовы паміж сталінскім і гітлераўскім рэжымамі* пра падзел узброенай сілай Польшчы і перадзел сфераў уплыву ў Еўропе (так званы «Пакт Молатава - Рыбентропа»).
- 1939** - *1 верасня*, пачатак Другой сусветнай вайны. Напад Германіі на Польшчу. У склад Польскага войска *мабілізавана* каля 100 тысяч беларускіх салдат і афіцэраў. Удзел беларусаў у гераічнай абароне Вэстэплятэ (там патрапіў у палон закліканы ў войска пісьменнік **Янка Брыль**). Усяго патрапіла ў нямецкі палон 300 тысяч салдат і афіцэраў Войска Польскага. Загінула больш 200 тысяч мірных грамадзянаў.
- 1939** - *верасень*, удзел беларускіх салдат у шэрагах польскага войска ў *абароне* Варшавы, у баях з немцамі над Бугам, у *баях* з Чырвонай Арміяй.
- 1939** - *верасень*, удзел беларускіх добраахвотнікаў на чале з генералам **Ст. Булак-Балаховічам** у *абароне* Варшавы ад немцаў.
- 1939** - *17 верасня*, уступленне СССР у Другую сусветную вайну. На двух франтах - Беларускім і Украінскім - было задзейнічана для наступу на Польшчу каля 1 мільёна салдат, 4 тысячы танкаў, 2 тысячы самалётаў. Беларусы ў складзе Чырвонай Арміі ўдзельнічалі ва ўз'яднанні Заходняй Беларусі з Савецкай Беларуссю. Баявыя дзеянні паміж чырвонымі і польскімі часткамі адбываліся пад Нясвіжам, Валожыным, Слонімам, Шчучыным, Маладзечна, буйныя баі былі за Гродна, Вільню, Навагрудак, Скідаль, у Аўгустоўскіх лясах на Падляшшы, у ваколіцах Сапоцкіна, Далістова, Кадзюўцоў. У складзе польскіх аддзелаў беларусы *абаранялі* Брэсцкую крэпасць ад нямецкай арміі Гудэрыана. У савецкі палон патрапіла болей за 200 тысяч вайскоўцаў, на тэрыторыі Заходняй Беларусі - каля 70 тысяч салдат і афіцэраў. З іх бальшыня - беларускія ўраджэнцы. Каля 40 тысяч мясцовых шэрагоўцаў з палону выпусцілі. З боку Чырвонай Арміі, па афіцыйных звестках, страты склалі 740 чалавек забітымі, 1860 параненымі. З першай хвалі палонных 4500 афіцэраў змясцілі ў лагер у Казельску, 4000 - у лагер у Старабельску і 6500 вязняў апынуліся ў лагеры ў Асташкаве

- 1939 - 22 верасня, Чырвоная Армія заняла Беласток.
- 1939 - 23 верасня, ў ваколіцах Скідаля сяляне самасудам *расправіліся* з палякамі-асааднікамі. Былі забітыя 42 чалавекі.
- 1939 - 25 верасня, сумесны ўрачысты вайсковы парад «перамогі» ў Брэсце частак гітлераўскай і сталінскай арміяў. Абмен савецкім і нацысцкім сцягамі на памяць пра «перамогу»
- 1939 - 26 верасня, у Пружанах органами НКУС *арыштаваны* ксёндз **Казімір Сьвёнтак** па абвінавачванні ў «шпіянажы». Знаходзіўся ў Брэсцкай турме да захопу горада немцамі летам 1941 года, пасля чаго вярнуўся ў Пружаны.
- 1939 - 29 верасня, у Будслаўскім касцёле Узнясення Маці Божай адзел чырвонаармейцаў *расстраляў* з вінтовак унутранае скульптурнае аздабленне (апосталаў), вітражы, абразы і цудатворны абраз Маці Божай Будслаўскай. Адрэстаўраваны толькі ў 1991 годзе.

Абраз Маці Божай Казельскай, зроблены
в'язнямі сталінскага канцлагера

- 1939 - *кастрычнік*, арышт у Маладзечне органами НКУС першага рэдактара газеты «Наша ніва», вядомага дзеяча нацыянальнага адраджэння **Аляксандра Уласава**. Яму было 65 гадоў, і яго асудзілі на 5 год *зняволення* ў сталінскім канцлагеры. Згодна афіцыйным звесткам, памер па дарозе ў Сібір недзе ў Марыйскай акрузе. Як было на справе і дзе магіла гэтага шаноўнага чалавека - невядома.
- 1939 - 10 лістапада, у сваім былым маёнтку, нацыяналізаваным савецкай уладай пасля злучэння Заходняй Беларусі з Савецкай, *зверскі забіты* мясцовымі «актывістамі» вядомы беларускі дзеяч часоў БНР **Раман Скірмунт**. Яму было 75 гадоў.
- 1939 - 30 лістапада, пачатак *захопніцкай вайны* Савецкага Саюза супраць Фінляндыі з мэтай яе далучэння да СССР, удзел у вайне беларускіх салдат, мабілізаваных у Чырвоную Армію.
- 1939 - *восень*, паноўнае *рабаванне* каштоўнасцяў Нясвіжскага замка

- на карысьць маскоўскіх музеяў і высокапастаўленых прыватных асобаў (прыкладам, «нясьвіжскія сувеніры» займае пісьменнік **Аляксей Талстой**). А ў снежні таго года бюро ЦК КП(б)Б вырашыла аддаць старажытны нясьвіжскі замак пад Дом адпачынку работнікаў НКУС БССР.
- 1939** - *4 снежня*, утварэнне ў Заходняй Беларусі Беластоцкай вобласці БССР з цэнтрам у Беластоку. Абшар вобласці - 20,9 тысяч кв. км, насельніцтва - Імлн. 368 тысяч чалавек. Адміністрацыйна мела падзел на 24 раёны. З іх Парэцкі раён ў лістападзе 1940 года перададзены Літоўскай ССР.
- 1940** - *10 лютага*, пачатак рэпрэсіўнага *масавага высялення* органамі НКУС на Поўнач «чуждага элементу» («кулакі», «фабрыканты») з Заходняй Беларусі. За адзін дзень у вагоны пагрузілі і вывезлі ў Сібір і Казахстан 50.000 чалавек.
- 1940** - масавыя *расстрэлы* савецкіх грамадзянаў карнікамі НКУС у Курапатах. Усяго ва ўрочышчы Курапаты за 1937 - 1941 год было расстраляна болей за 100 тысяч чалавек (па іншых падліках -- да 250 тысяч грамадзян).
- 1940** - *12 сакавіка*, заканчэнне вайны Савецкага Саюза з Фінляндыяй, буйное тэрытарыяльнае прырашчэнне СССР на першым перыядзе Другой сусветнай вайны. На Беларусь вайна прынесла толькі шмат «пахаронак».
- 1940** - *3 красавіка*, пачатак *масавых расстрэлаў* аддзеламі НКУС СССР палонных афіцэраў Польскага войска ў Катыві, Мядовым, Курапатах. Агульны лік ахвяраў 16 тысяч. Сярод расстраляных шмат беларусаў-вайскоўцаў. У Курапатах было замардавана каля 5 тысячаў ваеннапалонных, якія склалі зброю ў Заходняй Беларусі. Катывіцкія ахвяры прывозілі з лагера ў Казельску (4500 чалавек). Пазнаўшы палон і канцлагер пісьменнік **Юзэф Чапскі**, які паходзіў з Міншчыны, назваў сталінскую Расію «бесчалавечнай зямлёй».
- 1940** - *12 красавіка*, масавы вываз органамі НКУС жонак і дзяцей тых заходнебеларускіх ваеннапалонных, хто напісаў дамоў лісты з лагераў у Казельску, Асташкаве, Старабельску. Разам у 51 траспартах вывезена на поўнач Казахстана болей за 60.000 жанчын, дзяцей і старых. Сярод іх вывезлі разам з двума сынамі паэтку **Наталью Арсеньеву** як жонку ваеннапалоннага афіцэра. Толькі хадайнства **Максіма Танка** перад сакратаром

ЦК КПБ Панамарэнкам дазволіла вярнуць паэтку ў Беларусь.

1940 - *канец красавіка*, пасля ліквідацыі першага складу Казельскага лагера для палонных з Заходняй Беларусі сюды зноў прывезлі 2500 інтэрніраваных ў Беларусі і Літве. Палякі і беларусы-каталікі ў гэтым лагеры зрабілі **абраз Маці Божай Казельскай**, у якім свядома спалучаны рысы дзвюх найгаалоўных святыняў Беларусі - Вострабрамскай Панны Марыі і Жыровіцкай Маці Божай. Вязням, што маліліся на абраз Маці Божай Казельскай, пашанцавала ўвайсці ў склад Арміі генерала Андэрса і прайсці з гэтым абразам па дарогах вайны. Цяпер абраз захоўваецца ў Лондане ў касцёле святога Андрэя Баболі.

Дразды. Помнік ахвярам канцлагера

1940 - *13 красавіка*, паноўнае масавае *высяленне* з Заходняй Беларусі органамі НКУС сям'яў «чуждага элементу». За адзін дзень саслана ў Сібір 24.000 чалавек ні ў чым невінаватых.

1940 - *29 чэрвеня*, *высяленне* ў Сібір і Казахстан з Беларусі людзей, якія ратаваліся ў БССР з нямецкай акупацыйнай зоны Польшчы. Выселена 23.000 чалавек.

1940 - *жнівень*, удзел беларусаў у складзе Чырвонай Арміі ў *акупацый* Савецкім Саюзам прыбалтыйскіх рэспублік - Літвы, Латвіі, Эстоніі - і далучэння іх да СССР.

1941 - *19 чэрвеня*, за два дні да пачатку вайны карныя органы НКУС правялі паноўнае *масавае* *высяленне* людзей з Беларусі, гэтым разам - дзеячаў некамуністычных палітычных і грамадскіх арганізацыяў. У адзін дзень было вывезена ў таварных вагонах 22.000 чалавек. Шмат з гэтых людзей загінулі ў дарозе ад недахопу вады і ежы, частка эшалонаў была атакаваная і разбітая нямецкімі бамбавікамі.

- 1941 - 22 чэрвеня, пачатак вайны Германіі з СССР. Удзел у змаганні на франтах у складзе рэгулярнага савецкага войска 1 мільёна 500 тысяч беларусаў.
- 1941 - 22 -30 чэрвеня, акружэнне нямецкімі войскамі ў Беластоцкім выступе трох савецкіх арміяў, разгром аэрадромаў, захоп ваеннай тэхнікі. У палон патрапіла болей за 500 тысяч салдат і афіцэраў Чырвонай Арміі.
- 1941 - 25 -28 чэрвеня, беспаспяхова *абарона* ад немцаў Мінска. Расстрэл нямецкімі лётчыкамі бежанцаў на Магілёўскай шаншы, бамбаванне эшалонаў, якія везлі бежанцаў на ўсход.
- 1941 - 26 чэрвеня, *расстрэл* нкусаўцамі ва ўрошчы Цагельня каля Ёгумена каля 5.000 палітвязняў, прыгнаных з мінскай ды іншых суседніх турмаў.
- 1941 - 22 чэрвеня - 16 ліпеня, *абарона* Брэсцкай крэпасці.
- 1941 - 27-29 чэрвеня, у Віцебску ў падвалах будынка НКУС (дом губернатара) знішчаны каля 2.000 палітвязняў. Былі тайна закапаныя энкэвэдыстамі ў сутарэннях былой Успенскай царквы, разбуранай на загад партыйнага кіраўніцтва ў 1937 годзе.
- 1941 - чэрвень, першыя карныя аперацыі нямецкіх акупантаў ў раёне Белаежскай пушчы. *Спалена* 34 вёскі.
- 1941 - 1 ліпеня, стварэнне гітлераўскімі захопнікамі *лагера смерці* ў Драздах для палонных байцоў і афіцэраў Чырвонай Арміі. Толькі за першыя два месяцы функцыянавання тут былі знішчаны больш за 10 тысяч чырвонаармейцаў.
- 1941 - 1 ліпеня, фарміраванне народнага апалчэння для *абароны* Магілёва (стала пад ружжо 12 тысяч магілёўцаў).
- 1941 - 1 ліпеня, адступаючы з мястэчка Будслаў часткі Чырвонай Арміі хацелі ўзарваць старажытны Будслаўскі касцёл. Але вернікі атачылі яго жывой сцяной і вырашылі загінуць разам са святыняй. Ёхняя мужнасць *ўратавала* касцёл і цудадзеіны абраз **Маці Божай Будслаўскай**.
- 1941 - *ліпень*, утварэнне на Піншчыне першага партызанскага атрада пад началом В.Каржа.
- 1941 - 4 -11 ліпеня, *абарона* ад немцаў войскамі і гарадскім апалчэннем Віцебска.
- 1941 - 6 ліпеня, *расстрэл* вязняў Бярэзвіцкай турмы НКУС ахоўнікамі перад надыходам немцаў (большую частку вязняў складалі сяяне, асуджаныя за дробны крадзеж у калгасе).

- 1941** - *ліпень-жнівень*, мабілізацыя на Беларусі ў Чырвоную Армію болей за 500 тысяч мужчын з неакупаваных немцамі раёнаў.
- 1941** - *3-26 ліпеня, абарона* войскамі і народным апалчэннем Магілёва. Вынішчальная бітва на Буйніцкім полі.
- 1941** - *ліпень*, знікненне са сховішча магілёўскага банка нацыянальнай рэліквіі Беларусі - крыжа Ефрасінні Полацкай (быў змешчаны ў сховішча, каб вернікі не маглі на яго маліцца).
- 1941** - *19 ліпеня - 31 жніўня*, карная аперацыя нямецкіх акупантаў «Прыпяцкія балоты» супраць партызан і мірнага насельніцтва Брэскай, Пінскай і Палескай абласцей. *Масавае вынішчэнне* людзей (забілі каля 14 тысяч чалавек), спаленне мноства беларускіх вёсак разам з людзьмі.
- 1941** - *12--19 жніўня, абарона* ад нямецкіх войскаў Гомеля.
- 1941** - *жнівень*, пачатак у Беларусі шырокай партызанскай вайны з гітлераўскімі захопнікамі (агульны асабісты склад атрадаў савецкіх партызан - 374 тысячы, 70 тысяч падпольшчыкаў).
- 1941** - *верасень*, адміністрацыйнае *расчляненне* Беларусі як дзяржаўнай адзінкі нямецкімі захопнікамі. Паўднёва-заходнія раёны Брэсцкай вобласці і Беластоцкая вобласць з гарадамі Гродна і Ваўкавыск былі далучаныя да Усходняй Прусіі. Паўднёвыя раёны Брэсцкай, Пінскай, Палескай, Гомельскай абласцей - да рэйхскамісарыята «Украіна». У склад генеральнай акругі («Генеральбецырк Беларутэнія») ўвайшлі Баранавіцкая, Вілейская, часткова Мінская, асобныя раёны Пінскай, Брэсцкай, Палескай абласцей. Гэтая «Беларутэнія» складала трэцюю частку ад тэрыторыі даваеннай БССР, і каланізацыйны план «Ост» ніякай нацыянальнай будучыні для яе не прадугледжваў.
- 1941** - *восень*, утварэнне нямецкімі акупантамі *гета* для габрэяў у Мінску, Брэсце, Гродне, Віцебску, Бабруйску, Ваўкавыску, Барысаве, Гомелі ды іншых гарадах. Усіх разам болей за 100 гета.
- 1941** - *26 кастрычніка*, публічнае пакаранне гітлераўскімі катамі *на шыбеніцы* 12 мінскіх падпольшчыкаў.
- 1941** - *22 кастрычніка*, утварэнне на акупіраванай тэрыторыі з дазволу нямецкіх уладаў Беларускай народнай самапомачы.
- 1941** - *з верасня 1941 па красавік 1942*, удзел беларускіх салдатаў у *бітве* пад Масквой.
- 1941** - *восень*, стварэнне акупантамі *лагера смерці* Трасцянец пад Мінскам. Тутбыло знішчана болей за 200 тысяч чалавек. Трэці

- па колькасці знішчаных людзей лагер пасля Асвенціма і Майданека. Усяго на Беларусі дзейнічалі 260 лагераў смерці
- 1941** - *9 лістапада, расстрэл* нямецкімі жандарамі ў лесе каля Барысава ксяндза **Генрыка Глябовіча** за пастырскую дзейнасць у вёсках Хатаевічы, Корань, Аколава. Прылічаны каталіцкай царквой да пакутнікаў.
- 1941** - *19 снежня*, смерць у *баі* з немцамі ўраджэнца Бешанкоўшчыны, камандзіра кавалерыйскага корпуса **Льва Даватара**.
- 1941** - *снежань*, напрыканцы года ў паліцэйскіх атрадах на Беларусі налічвалася 16 тысяч чалавек. Удзельнічалі ў рэпрэсіях, вынішчэнні габрэяў і цыганоў, сутычках з савецкімі партызанамі. Праз год асабісты склад паліцыі налічваў 28 тысяч.
- 1942** - акупантамі ўтвораны *дзіцячы лагер смерці* ў вёсцы Скарбаўка Пухавіцкага раёна. Дзяцей выкарыстоўвалі ў якасці донараў для параненых немцаў. Загінула 1500 дзяцей. У падобным лагеры смерці, утвораным у Парычах, было закатавана 1700 дзяцей-донараў.
- 1942** - *2 сакавіка*, масавае *забойства* фашысцкімі карнікамі вязняў мінскага гета (Яма). Тут было знішчана 100.000 чалавек.
- 1942** - *4 сакавіка, расстрэл* карнікамі ў лесе Барок каля Бярэзвіча ксяндзоў парафіі Іказнь **Уладзіслава Мацковяка, Мечыслава Багаткевіча, Станіслава Пыртка** і дваццаці парафіянаў.
- 1942** - *7 сакавіка*, партызаны выканалі ў Мінску смяротны прысуд галаве калабарантаў, кіраўніку Беларускай нацыянал-сацыялістычнай партыі **Фабіяну Акінчыцу**.
- 1942** - *7 траўня*, пакаранне акупантамі *на шыбеніцы* на плошчах і у Цэнтральным скверы Мінска 28 кіраўнікоў мінскага падполля, 250 падпольшчыкаў былі расстраляныя
- 1942** - *другая палова года*, шырокае ўтварэнне ў заходнебеларускіх раёнах батальёнаў Арміі Краёвай. Існавалі Наваградская, Палеская, Валынская і Віленская акругі. На Наваградчыне мелі ў складзе 8 тысяч партызанаў, 15 тысяч у канспірацыі, з іх болей за палову былі беларусы. З 1 студзеня 1943 года па ліпень 1944 правялі 102 баі з немцамі і паліцэйскімі аддзеламі, 83 баі з атрадамі савецкіх партызанаў.
- 1942** - 28 чэрвеня, драматычная смерць Янкі Купалы пры загадкавых абставінах у маскоўскай гасцініцы «Масква» напярэдадні свайго 60-гадовага юбілею. На думку шэрагу даследчыкаў Купала

стаў ахвярай забойства, арганізаванага НКВД. Юбілей паэта збіра- ліся святкаваць і ў акупаваным Мінску. Каб савецкі ўрад не віншаваў народнага паэта Беларусі паралельна з калабарацый- нымі мінскімі ўладамі, маскоўскі НКВД палічыў за лепшае вы- рашыць справу кардынальна. Тым больш, што «савецкасць» Купалы была пад падазрэннем.

1942 - *17 ліпеня*, пачатак Сталін- градскай бітвы. Удзел бела- рускіх салдат ва усіх *баях* за горад, якія цягнуліся па 2 лю- тага 1943.

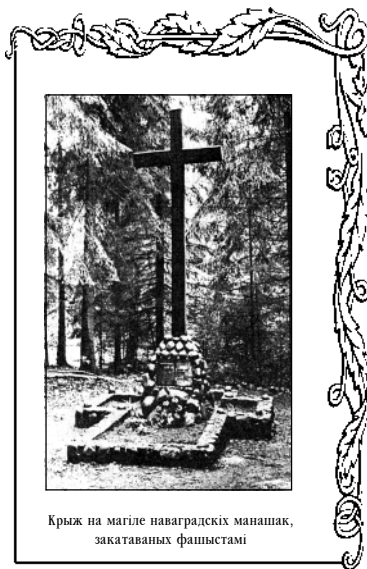
1942 - *31 ліпеня*, *расстрэл* ня- мецкімі карнікамі каля Наваг- радка 60 мірных жыхароў і двух каталіцкіх святароў – **Міхала Далецкага і Юзэфа Кучынскага**.

1942 - *жнівень*, фарміраванне у СССР 75-тысячнага корпуса генера- ла **Уладзіслава Андэrsa** з ва- еннапалонных палякаў і бела- русаў з Заходняй Беларусі. Па- лову Пятай Крэсвай дывізіі пяхоты корпуса складалі бела- русы. А ўсяго ў складзе кор- пуса трэцяя частка былі беларускія салдаты. Накіравана была гэтая Армія ў Ірак, Іран, Палесціну на дапамогу англічанам. Потым змагалася з немцамі ў Еўропе. Расфарміраваная ў 1947 годзе.

1942 - *карныя аперацыі* нямецкіх акупантаў на Беларусі: «Хрушч», «Балотная ліхаманка», «Трохкутнік», «Нюрнберг» ды іншыя.

1942 - *верасень, вынішчэнне* нямецкімі карнікамі вёскі Вяда Івацэві- цкага раёна. Усе 87 двароў спалены, 217 жыхароў забіты. Пасля вайны вёска не адраділася.

1942 - *лістапад, карная аперацыя* акупантаў у Віцебскай вобласці пад кодавай назвай «Клетка для малпаў». У ходзе акцыі вы- нішчэння насельніцтва часткі нямецкай 12-й танкавай дывізіі зруйнавалі гусеніцамі 50 вёсак Гарадоцкага раёна.

Крыж на магіле наваградскіх манахаў, закатаваных фашыстамі

- 1942** - *19 снежня, расстрэл* гестапаўцамі ў Слоніме каталіцкіх ма-нахіняў **Багумілы Найшэўскай, Марты Валоўскай** і ксяндза **Адама Старка**.
- 1942** - *24 снежня*, арыштаваны і *закатаваны* фашыстамі ў мінскай турме каталіцкі і грамадскі дзеяч ксёндз **Вінцэнт Гадлеўскі**.
- 1942** - закрыццё немцамі Альбертынскага грэка-каталіцкага кляштар-а. Экзарх грэка-каталіцкай царквы ў Беларусі **Антон Неман-цэвіч** *закатаваны* немцамі ў турме.
- 1943** - *студзень, вынішчэнне* карнікамі вёскі Літавец Дзяржынскага раёна. Усе 42 двары спаленыя, 196 жыхароў забітыя. Пасля вай-ны вёска не адраджалася.
- 1943** - *15 лютага, подзвіг* 70-гадовых братоў Цубаў з вёскі Навіны на Случчыне. Міхаіл Цуба адмовіўся весці немцаў да лагера парты-занаў і быў расстраляны. Іван Цуба завёў карнікаў у балоты. Яго забілі, але і бальшыня карнікаў засталася ў дрыгве.
- 1943** - *20 лютага, спаленне* карнікамі жыўцом 30 жыхароў вёскі Росіца Браслаўскага раёна. Ксяндзы **Юры Кашыра і Антоні Ляшкewіч** не пакінулі вернікаў і прынялі разам са сваімі пара-фіянамі пакутніцкую смерць.
- 1943** - *22 сакавіка, знішчэнне* разам з 142 жыхарамі вёскі Хатынь. Усяго за гады вайны было спалена 9.200 беларускіх вёсак. У тым ліку разам з жыхарамі карнікі спалілі 628 вёсак.
- 1943** - *19 чэрвеня, расстрэл* нямецкімі карнікамі ў вёсцы Баравікоў-шчына ксяндзоў з касцёла ў Першых **Караля Стэннія і Ахі-ла Пухалы**. Мелі магчымасць ўцячы, але не пакінулі вернікаў сваёй парафіі, якіх вялі на расстрэл. Гэтая ахвяра ксяндзоў выратавала жыцці астатнім, якіх замест расстрэла забралі на працу ў Германію. Абодва ксяндзы прылічаныя да ліку каталіцкіх святых на Беларусі.
- 1943** - *карныя аперацыі* акупантаў на Беларусі: «Заяц бяляк», «Кот-бус», «Фрыц», «Барбара», «Баклан», «Веснавое свята» ды інш. Усяго акупанты правялі 140 буйных карных аперацыяў у сель-скай мясцовасці.
- 1943** - *ліпень, вынішчэнне* карнікамі вёскі Княжаводцы Мастоўскага раёна. Усе 260 двароў спаленыя, 900 жыхароў забітыя.
- 1943** - *13 ліпеня*, рэпрэсіўны *расстрэл* нямецкімі карнікамі каля вёскі Наўмовічы блізка Гродна 50 жыхароў Ліпска за смерць аднаго немца, забітага каля Ліпска партызанамі. Сярод расстра-

ляных - **Марыя Бернацкая**, якая дабрахвотна пайшла на смерць замест цяжарнай жонкі сына. Прылічана да ліку каталіцкіх святых на Беларусі.

1943 - 5 ліпеня - 23 жніўня, ўдзел беларускіх салдатаў у бітве на Курскай дузе.

1943 - 1 жніўня, расстрэл нямецкімі карнікамі ва ўрочышчы Батароўка каля Наваградка II маханіяў ордэна сясцёр Святой сям'і з Назарэта. В 1945 годзе перазахаваныя наваградскімі вернікамі каля фарнага касцёла. Беатыфікаваныя (абвешчаныя святымі) 5 сакавіка 2000 года.

1943 - 3 жніўня, пачалася «рэйкавая вайна» супраць нямецкіх акупантаў на Беларусі.

1943 - 22 верасня, падпольшчыкі знішчылі ў Мінске Генеральнага камісара на Беларусі гаўляйтэра **В. Кубэ**. Расстрэл 3.000 мірных грамадзянаў Мінска немцамі ў якасці карнай акцыі.

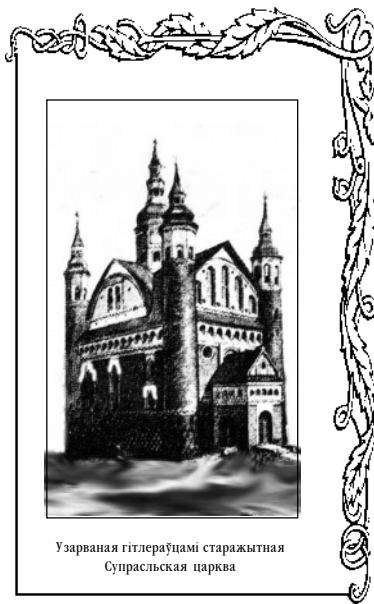
1943 - 12-13 кастрычніка, бой каля вёскі Леніна з немцамі - беларусы ў складзе створанай з ваеннапалонных 1939 года польскай дывізіі імя Тадэвуша Касцюшкі.

1943 - за другую палову года аддзелы Арміі Краёвай наваградскай акругі забілі болей за 300 беларусаў па нацыянальнай прыкмеце, з іх бальшыня - звычайныя сялянскія сем'і.

1944 - студзень, вынішчэнне карнікамі вёскі Ола (Светлагорскі раён). Усе 34 двары спаленыя, усе 168 жыхароў забітыя. Пасля вайны вёска не адраділася.

1944 - сакавік, у Вільні ў сваёй кватэры застрэлены невядомымі драматург **Францішак Аляхновіч** (у Вільні рэдагаваў газету «Беларускі час»).

1944 - 6 сакавіка, пачатак фарміравання з дазволу немцаў баявых

Узруваная гітлераўцамі старажытная
Супрасльская царква

адзінак Беларускай Краёвай Абароны на акупаванай тэрыторыі Беларусі. Было мабілізана ў БКА 25 тысяч чалавек. Створаны 36 пяхотных і 6 сапёрных батальёнаў. У баявых дзеяннях супроць партызан БКА брала ўдзел з траўня 1944 года. Праіснавала да вызвалення Беларусі Чырвонай Арміяй. Часткова падраздзяленні БКА апынуліся ў Германіі.

- 1944** - *11 красавіка - 5 траўня*, Полацка-Лепельская *бітва* партызанаў з нямецкімі карнікамі падчас блакады партызанскай зоны (мела абшар 3.200 кв. км., 1220 населеных пунктаў) Удзельнічалі 17.500 партызанаў супраць 60.000 немцаў і паліцаяў (12 палкоў СС, карны батальён, 5 дывізіяў пры 137 танках, 70 самалётах, 235 гармат). Пры прарыве акружэння разам з партызанамі выйшлі 15 тысяч мірных жыхароў. Карнікі страцілі забітымі і параненымі каля 21 тысячы салдат.
- 1944** - удзел беларускіх салдат (ў складзе арміі Андэрсса, другі корпус) у *баях* з немцамі ў Паўночнай Афрыцы.
- 1944** - *травень*, удзел беларускіх салдат (у складзе арміі Андэрсса) у *бітве* з немцамі каля горнага манастыра Монтэ-Касіна на падступах да Рыма. Тут палегла ў баях 923 салдата з 2-га корпусу, сярод іх 259 беларусаў з 5-й Крэсавай пяхотнай дывізіі.
- 1944** - *люты - красавік*, тэрарыстычныя акцыі аддзелаў Арміі Краёвай супроць вясковага беларускага насельніцтва Заходняй Беларусі (загінула некалькі тысяч чалавек).
- 1944** - *11 траўня*, у *баі* з гітлераўцамі 14-гадовы разведчык **Марат Казей** адстрэльваўся да апошняга патрона, а потым падарваў гранатай сябе і кола карнікаў.
- 1944** - *19 чэрвеня*, *вынішчэнне* нямецкімі карнікамі вёскі Дальва Лагойскага раёна. Усе 10 двароў спаленыя, усе 44 жыхары забітыя. Пасля вайны вёска не адраджалася.
- 1944** - *23 чэрвеня - 29 жніўня*, вызваленне Беларусі ад гітлераўскіх захопнікаў. Удзел у аперацыі партызанскіх брыгад і атрадаў. Мабілізацыя партызанаў для змагання на франтах.
- 1944** - *3 ліпеня*, *вызваленне* ад нямецкіх захопнікаў сталіцы Беларусі Мінска. З 200.000 даваенных у горадзе засталася 20.000 менчукоў. Па ступені разбурэнняў стаіць у першай пяцірцы побач з Варшавай, Дрэздэнам, Кіевам, Берлінам.
- 1944** - у вызваленых раёнах Беларусі мабілізавана ў Чырвоную Армію болей за 800.000 чалавек (усяго за вайну - 1.500.000 чалавек).

1944 - *ліпень*, удзел беларускіх салдат у вызваленні ад немцаў Літвы (Віленская аперацыя).

1944 - *ліпень*, фарміраванне ў Германіі 30-й дывізіі СС з нямецкай жандармерыі, беларусаў з Беларускай Краёвай абароны і рускіх добраахвотнікаў з ліку палонных. Склад дывізіі - 11 тысяч чалавек, у тым ліку 7 тысяч беларусаў. Ваявала разам з немцамі на французскім фронце.

1944 - *27 ліпеня*, вызваленне ад нямецкай акупацыі Беластоцкай вобласці БССР.

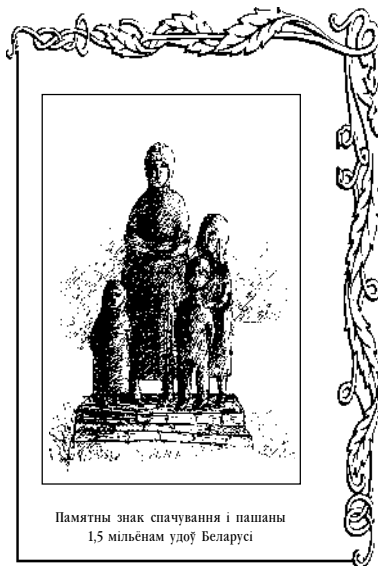
1944 - *28 ліпеня*, немцы пры адступленні ўзарвалі Дабравешчанскі сабор у Супраслі - славыты помнік беларускага дойлідства.

1944 - *31 ліпеня*, пачатак аперацыі НКУС Беларусі па ачыстцы заходніх раёнаў ад узброенага падполля. За год арыштавана і затрымана болей за 97 тысяч чалавек. Забіта пры супраціўленні болей за 3.200 чалавек.

1944 - *жнівень*, арышт organami НКУС у Вільні Адама Станкевіча, вядомага рэлігійнага і палітычнага дзеяча Беларусі, навукоўца, публіцыста, дырэктара Беларускага цэнтра ў Літве. У 1945 годзе асуджаны на 25 гадоў зняволення, вывезены ў «Азёрлаг», дзе таго ж года ўвосень, па афіцыйных звестках, памёр. Станкевіч - адзін з першых святароў, якіх арыштоўвалі на вызваленых землях і наогул пасля вайны. З 1944 па 1956 гады у савецкіх канцлагерах адбывалі зняволенне болей за 700 каталіцкіх святароў.

1944 - *жнівень*, пачатак партызанкі польскага і беларускага падполля ў Заходняй Беларусі супраць савецкага ладу. Працягвалася па 1953 год. На Гродзеншчыне «зьялёныя» забілі 744 чалавека.

1944 - *верасень*, удзел беларусаў у бітве з немцамі пад Аргаймам у Галанды ў складзе 1-й парашутнай брыгады 1-й паветрана-дэсантнай арміі саюзнікаў.

Памятны знак спачування і пашаны
1,5 мільёнам удоў Беларусі

- 1944** - *20 верасня, страта* Беларуссю Беластоцкай вобласці, бо сталінскі ўрад заключыў пагадненне з Польскім камітэтам нацыянальнага вызвалення пра маючую быць перадачу Беластоцчыны Польшчы і абмен насельніцтвам на перададзеных землях. З Беластоцчыны выселяліся беларусы, з Беларусі туды ехалі беларускія палякі. За наступныя гады ў савецкую Беларусь выехалі з Беластоцчыны 36 тысяч чалавек.
- 1944** - *верасень, арышт* organami НКУС **архімандрэга Серафіма** ў Жыровіцкім манастыры. Прыняў пакутніцкую смерць у турме.
- 1944** - *снежань*, у Пружанах organami НКУС *арыштаваны* ксёндз **Казімір Сьвёнтак**. Асуджаны да 10 гадоў пазбаўлення волі «за антысавецкую дзейнасць». Адбыў поўны тэрмін пакарання. 30 кастрычніка 1994 года пасвячоны папам рымскім **Янам Паўлам II** у кардыналы.
- 1945** - *25 студзеня*, утварэнне ў Германіі 1-й беларускай грэнадзёрскай брыгады «Беларусь» з уцекачоў Беларускай Краёвай Абароны і вайсковапалонных беларусаў. Удзел дывізіі ў баях на Заходнім фронце супроць англічанцаў і амерыканцаў.
- 1945** - *люты*, утварэнне на Брэстчыне падпольнай тэрарыстычнай арганізацыі «Чорны кот». Узначальваў яе маёр БКА **Міхась Вітушка**. Арганізацыя вяла антысавецкую партызанку да 1950 года ў раёнах Заходняй Беларусі. Праз яе чальцоў забітыя болей за 700 партыйных і савецкіх работнікаў сельсаветнага і раённага ўзроўню, членаў іхных сем'яў, міліцыянераў, энквэдэстаў і вайскоўцаў.
- 1945** - *30 красавіка*, дывізія СС «Беларусь» па ўзгадненні з амерыканскім камандаваннем прабіла нямецкія заслоны і здалася ў палон амерыканцам (была інтэрніравана).
- 1945** - *красавік - 8 мая*, Берлінская аперацыя Чырвонай Арміі. Удзел беларусаў ва ўзяцці рэйхстагу. За гады вайны страты беларускага насельніцтва (ў межах 1941 года) склалі каля 4 мільёнаў чалавек.
- 1945** - *9 жніўня - 2 верасня*, удзел беларускіх салдат у Маньчжурскай і Курільскай аперацыях падчас вайны з Японіяй.
- 1945** - дамова сталінскага ўрада з польскім часовым урадам аб перадачы беларускай тэрыторыі палякам і змене дзяржаўнай мяжы. Было перададзена Польскай рэспубліцы 17 раёнаў Беластоцкай вобласці і 3 раёны Брэсцкай вобласці. Беларусь - адзіная краіна

сярод пераможцаў у вайне, якая страціла значную частку сваёй гістарычнай тэрыторыі.

1945 - перасяленне рэштак насельніцтва знішчаных гітлераўцамі вёсак Віцебшчыны і Полаччыны ў Ленінград.

1945 - *закрыццё* савецкімі ўладамі ў Вільні Беларускага гісторыка-этнаграфічнага музея, заснаванага **Іванам Луцкевічам**. Большая частка назапашаных багаццяў была перададзена гісторыка-этнаграфічнаму музею Літвы і бібліятэцы АН Літвы, невялікая частка патрапіла ў цэнтральны музей Беларусі.

1946 - *смерць* ў сібірскім лагеры **Антана Луцкевіча**, грамадскага дзеяча, былога Старшыні Рады народных міністраў БНР, дырэктара Беларускага музея ў Вільні. Быў рэпрэсаваны савецкімі карнымі органамі 30 верасня 1939 года.

1946 - *закрыццё* на загад сталінскіх уладаў касцёлаў у Радашковічах, Старым Мядзелі, у Стоўбцах, у Міры, Ашмянах, Відзах.

1947 - *лоты*, арышты органамі НКУС навучэнцаў Глыбоцкага і Пастаўскага педагогічных вучылішчаў - членаў падпольнай арганізацыі «Саюз беларускіх патрыётаў». 43 юнакі і дзівучыны прысуджаны да пазбаўлення волі на тэрміны ад 5 да 25 гадоў.

1947 - *кастрычнік*, *арышты* органамі НКУС у Мінску, Маладзечанскай і Пінскай абласцях чальцоў маладзёвай падпольнай суполкі «Свабодная Беларусь».

1948 - *рэпрэсіі* савецкіх карных органаў супраць паслякастрычніцкай беларускай эмірацыі ў Чэхаславакіі. Гвалтоўная дэпартацыя эмігрантаў у СССР і пакаранне зняволеннем у канцлагерах.

1948 - *12 жніўня*, савецкімі карнымі органамі ў Чэхаславакіі арыштанаваныя выдатная беларуская паэтка **Ларыса Геніюш** і яе

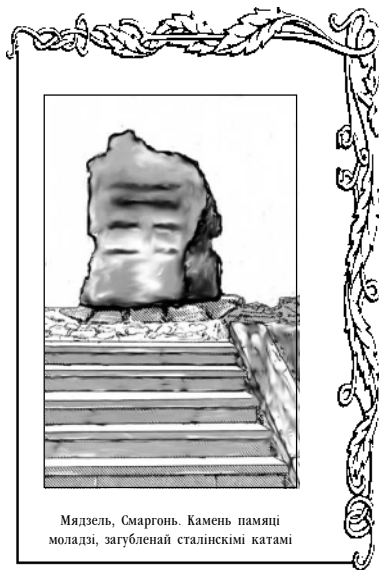
- муж **Янка Геніюш**. З канца 1948 года былі ў турме ў Мінску, дзе Ларысу Геніюш дапытваў ачольнік беларускага НКУС **Ца-нава**. Ад яе дамагаліся здачы архіваў БНР. Асуджаная да 25 гадоў зняволення. Часткова рэабілітаваная ў 1956 годзе.
- 1949** - *люты*, у рэчышчы кампаніі «барацьбы з космапалітызмам» ЦК КПБ зачыніў Дзяржаўны габрэйскі тэатр БССР.
- 1949** - паноўныя *арышты* савецкім НКУС беларускіх літаратараў. За гады рэпрэсіяў было зняволена 238 пісьменнікаў, паэтаў, публіцыстаў. Выйшлі са сталінскіх канцлагераў жывымі толькі 20 чалавек. Загінула за дротам беларускай творчай інтэлегенцыі ў 7 разоў болей, чым за 4 гады вайны на франтах і ў партызанах (30 пісьменнікаў і паэтаў).
- 1950** - *красавік*, *арышт* органамі НКУС настаючага царквы ў вёсцы Вялікая Лысіца Нясвіжскага раёна **Мацвея Грыцука** за трыманне ў хаце рэлігійнай літаратуры. Памёр пасля допытаў.
- 1950** - *22 чэрвеня*, у Маладзечне адбыўся суд над чальцамі мядзельска-смаргонскага вучнёўскага антысталінскага падполля. Большыня атрымала тэрмін *зняволення* ў 25 гадоў, невінаватая - па 10 гадоў за «недоносительство». Кіраўнік групоўкі, 22-гадовы **Расціслаў Лапіцкі**, быў асуджаны да расстрэлу.
- 1950** - урад БССР перадаў з фондаў Дзяржаўнай карціннай галерэі ураду Польскай Народнай Рэспублікі найкаштоўную калекцыю з 87 фамільных партрэтаў Радзівілаў, якія раней знаходзіліся ў Нясвіжскім замку. Акт недасведчанасці і глупства.
- 1951** - *лета*, пачатак *масавай высылкі* сем`яў так званых «кулакоў» і пратэстантаў з Заходняй Беларусі. Да сакавіка 1952 г. ў сібірскія вобласці было гвалтам выслана 2.100 сем`яў.
- 1952** - *18 красавіка*, за адну ноч на ўсход СССР вывезлі з Заходняй Беларусі 1683 сям`і, абвінавачаных у «варожай дзейнасці супраць калгасаў».
- 1955** - варварскі *зруйнаваны* старажытны рэлігійны асяродак – касцёл Панны Марыі былога калегіума ў Пінску.
- 1955** - за пасляваеннае дзесяцігоддзе з Беларусі *выселена* і вывезена ў Сібір, Казахстан, на Поўнач каля 1 мільёна чалавек («кулаччо», «нацыяналісты», «бандпамагатыя»).
- 1956** - удзел беларускіх салдат у складзе Савецкай Арміі ў *задушэнні* венгерскай рэвалюцыі.
- 1956** - маштабная кампанія ўрада СССР па выманьванні беларускай

моладзі для засваення цалінных зямель і пабольшання славянскага складу насельніцтва Казахстана.

1957 - *16 лютага*, арышт у Гродне органамі КДБ **Браніслава Ржэўскага**, літаратуразнаўцы, выкладчыка Гродзенскага педінстытута. Праз месяц *асуджаны* Гарадзенскім судом да 7 гадоў пазбаўлення волі «за клевету на советский общественный строй и национальную полититку КПСС». Вызвалены ў 1961 годзе, да скону быў пад пільным даглядам КДБ.

1957 - *люты*, ЦК КПБ і Савет міністраў БССР прынялі пастанову «Аб далейшым развіцці сістэмы народнай адукацыі ў Беларускай ССР», згодна з якой ў мэтах поўнай русіфікацыі беларуская мова на Беларусі стала прадметам неабавязковага вывучэння ў школе. Неўзабаве пачалося масавае закрыццё беларускіх школ, змяншэнне накладаў беларускай кнігі, выцясненне беларускай мовы з ужытку («працэс стварэння новай чалавечай агульнасці - рускамоўнага савецкага народа»).

1958 - са сталінскага канцлагера пасля 13 гадоў зняволення выпушчаны паэт **Сяргей Новік-Пяюн** - чалавек надта драматычнага лёсу. У 1926 годзе польскія ўлады выслалі яго за стварэнне беларускага хору і тэатру ў роднай вёсцы на Нясвіжчыне ўглыб Польшчы. У 1939 годзе польскія жандары кінулі паэта ў Баранавіцкую турму. У часе вайны Новік-Пяюн дапамагаў партызанам, у 1943 годзе яго арыштавала нямецкае СД і кінула ў лагер смерці ў Калдычаве. 4 ліпеня Новіка-Пяюна разам з 600 іншымі вязнямі павялі на расстрэл. Яго паранілі, і ён выратаваўся, выдаючы сябе за мярцвяка. А праз чатыры месяца ўжо савецкі НКУС беспадстаўна асудзіў Новіка-Пяюна да 10 гадоў зняволення. Гэта ён - аўтар знакамітай песні «Зорачкі».

Мядзель, Сморгонь. Камень памяці
моладзі, загубленай сталінскімі катамі

- 1960** - паезуіцкі фарны касцёл у Гродне застаўся без святара. На працягу наступных 28 гадоў штоднядзелі вернікі праводзілі тут набажэнствы без святара і не адступілі вд веры. (Гэтак жа маліліся самі, не маючы святара, і ў Дзятлаўскім касцёле ды іншых.) У 1988 годзе ксяндзом-пробашчам гродзенскага фарнага касцёла стаў **Тадэвуш Кандрусевіч**. А 15 снежня 1990 года Папа **Ян Павел II** надаў касцёлу тытул Малое базылікі.
- 1961** - варварскае *зруйнаванне сапёрамі* Савецкай Арміі па рашэнню партыйнага кіраўніцтва БССР выдатных помнікаў беларускай архітэктуры - «фары Вітаўта» ў Гродне, будынка езуіцкага калегіума ў Полацку, Койданаўскага кальвінскага збора.
- 1962** - варварскае *зруйнаванне* сапёрамі Савецкай Арміі па рашэнню партыйнага кіраўніцтва БССР выключнага па значнасці помніка архітэктуры XII ст. - Дабравешчанскай царквы ў Віцебску.
- 1963** - *зруйнаванне* ў Мінску па рашэнню кіраўніцтва БССР будынка былой мячэці мінскіх татараў, а таксама татарскіх могілак.
- 1963** - *30 студзеня*, арышт у Пінску **Мікалая Лагодзіча** за дзейнасць супраць парушэння правоў чалавека і СССР. *Асуджаны* на тры гады пазбаўлення волі ў Мардоўскі спецлагер.
- 1964** - *19 чэрвеня, забойства* ў Пастаўскім раёне невядомымі (даследнікі лічаць, што супрацоўнікамі спецслужбаў) мастака **Вітольда Дзіска**, які адкрыта выказваўся супраць камуністычнага ладу і быў шчыры каталік. Да гібелі зведаў кантроль КДБ, ізаляцыю і спецсіхушку.
- 1965** - удзел беларускіх афіцэраў на працягу 7 гадоў у вайне ў В`етнаме супраць амерыканскай інтэрвенцыі.
- 1966** - далейшы працяг буйнамаштабнай меліярацыі ў Беларусі. Асушаныя балоты на Палессі неўзабаве пераўтварыліся ў пячаныя пусткі, было знішчана болей за 600 рэчак, узровень грунтовай вады панізіўся нагэтулькі, што Беларусь упершыню за сваю гісторыю сутыкнулася з праблемай пітной вады.
- 1968** - *жнівень*, удзел беларускіх салдат у складзе Савецкай Арміі ў *задушэнні* «Пражскай вясны» і акупацыі Чэхаславакіі. Узначальваў аперацыю былы сакратар ЦК КПБ **Кірыл Мазураў** пад псеўданімам «генерал Трафімаў».
- 1970** - *красавік*, асуджаны на 3 гады *зняволення* за «антысавецкую дзейнасць» **Міхась Кукабака**. Пасля турмы быў на 3 гады смешчаны ў спецсіхушку. Вызвалены ў 1976 годзе.

1972 - 15 жніўня, забойства пры невысветленых абставінах мастака, лідэра нацыянал-адраджэнскага руху **Лявона Баразны**. Непасрэдна перад забойствам рыхтаваў акцыю пратэста супраць разбурэння гістарычнага цэнтра Мінска – Нямігі.

1975 - рэалізацыя рашэнняў ЦК КПБ аб ліквідацыі на Беларусі гэтак званых «неперспектыўных вёсак» дзеля «сацыялістычнага ўмацавання сельскай гаспадаркі». Быў зламаны лад жыцця тысячаў людзей, страчана неацэнная культурная спадчына.

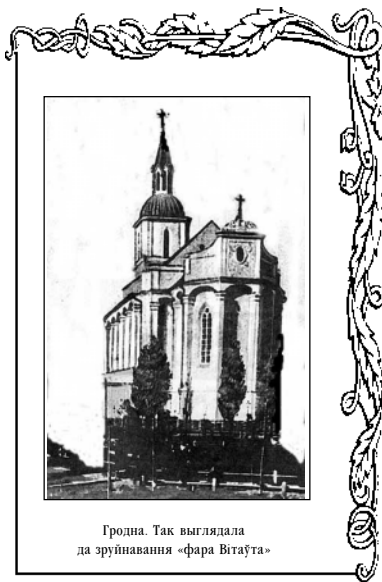
1978 - наступнае зняволенне дысідэнта **Міхася Кукабакі** за нарыс «Скрадзеная Бацькаўшчына», які зачытала радыёстанцыя «Нямецкая хваля». Выйшаў на волю ў 1988 годзе.

1979 - пачатак вайны, развязанай камуністычным урадам СССР супраць Афганістана. Удзел у вайне беларусаў, прызваных на тэрміновую службу у Савецкую Армію. *Вайна* цягнулася 10 гадоў і прынесла вечны смутак мноству беларускіх сем'яў.

1980 - 1 чэрвеня, гібель пры загадкавых абставінах у аўтакатастрофе першага сакратара ЦК КПБ **П.Машэрава**. Мноства даследчыкаў насуперак афіцыйнай версіі лічыць гібель Машэрава *забойствам*, падрыхтаваным варажай яму маскоўскай групкай.

1984 - *жнівень*, наўмыснае *разбурэнне* ў Мінску помніка гісторыі і скульптуры - будынка, ў якім быў першы гарадскі тэатр. З ім звязаны імёны **Станіслава Манюшкі** і **Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча**. На пустцы ўсталявалі кафэ.

1985 - злачыннае канчатковае знішчэнне гістарычнага мінскага замчышча па рашэнні партыйных уладаў з дапамогай маскоўскіх «спецыялістаў», прыкрытае «патрэбамі» будаўніцтва метрапалітэна. Мінск стаў адзінай сталіцай у Еўропе, дзе бясследна

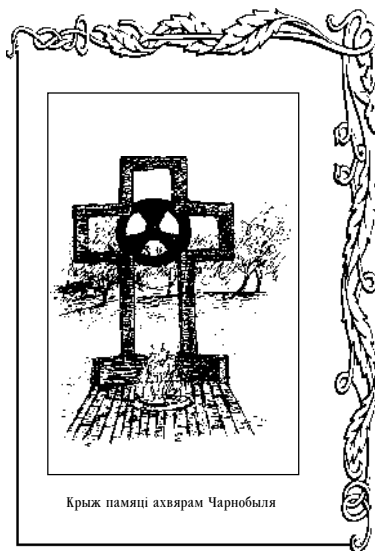
Гродна. Так выглядала да зруйнавання «фара Вітаўта»

зруйнаваны гістарычны цэнтр.

- 1986** - *20 красавіка, збіццё* атрадам ветэранаў Афганскай вайны падлеткаў-беларусаў у Траецкім прадмесці Мінска на свята Гукання вясны. Напад быў арганізаваны партыйнымі ўладамі супраць нацыянальна свядомай моладзі.
- 1986** - *26 красавіка*, Чарнобыльская катастрофа. ЦК КПБ здрадзіў беларускаму народу, тыздзень трымаючы ў таямніцы маштабы ядзернага выбуху і не прымаючы мераў па неабходным ратаванні людзей.
- 1986** - удзел беларусаў-вайскоўцаў у ліквідацыі наступстваў катастрофы на Чарнобыльскай атамнай станцыі і ў раёнах, забруджаных радыеактыўнымі рэчывамі.
- 1988** - *30 кастрычніка*, святкаванне Дзядоў у Мінску. Выкарыстанне камуністычным урадам рэспублікі супраць народу міліцыі і ўнутраных войскаў, слезацечных газаў, дубінак. *Збіццё і затрыманні* людзей. Заяўляльніку акцыі старшыні маладзёжнага згуртавання «Тутэйшыя» **Алесю Бяляцкаму** прысуджаны штраф у 200 рублёў - першае палітычнае штрафаванне ў Беларусі.
- 1989** - *13 жніўня*, з Воўчынскага касцёла ў Польшчу вывезены рэшткі труны, у якой быў захаваны **Станіслаў Аўгуст Панятоўскі**. Аднак старанныя археалагічныя вышукі не выявілі астанкаў караля. Дзе перахавалі яго, ратуючы ад магчымых здзекаў у часе павальнага руйнавання капліцаў і касцёлаў у пасляваенныя гады, застаецца таямніцай.
- 1989** - *штодзень* каля касцёла св. Сымона і Алены побач з Домам урада ў Мінску, пераробленым пад Дом кіно, мінскія вернікі-каталікі разам з ксяндзом-пробашчам **Уладзіславам Завальнюком** моляцца, просячы ў Бога дапамогі вярнуць ім святыню.
- 1990** - *лоты*, 100-тысячны мітынг мінскіх дэмакратаў супроць пагрозы габрэйскага пагромаў напярэдадні выбарчай кампаніі.
- 1990** - *21 лістапада*, мінскі касцёл св. Сымона і Алены нарэшце вернуты мінскім каталікам. Біскуп **Тадэвуш Кандрусевіч** адслужыў урачыстую імшу пасля 46 гадоў выкарыстання ўладамі касцёла як свецкага будынка. Пачатак рэстаўрацыі касцёла сіламі парафіянаў.
- 1991** - *красавік*, масавая дэманстрацыя мінскіх рабочых супроць інфляцыі і малых заробкаў. *Марш 40 тысячачу рабочых* («марш касак») па пр. Скарыны да Дому ўрада, дзе адбыўся мітынг

пратэсту. Першая праява арганізаванай сілы рабочых пасля 20-х гадоў. Патрабавалі адстаўкі саюзнага і рэспубліканскага ўрадаў. Забастовачны рух распаўсюдзіўся на ўсе буйныя гарады. У Воршы забастоўшчыкі заблакавалі чыгуначны рух. Блакаду ўдалося зняць 24 красавіка з удзелам міліцэйскіх аддзелаў.

1991 - *19 жніўня*, утварэнне дэмакратычна арыентаванымі афіцэрамі ў сувязі з мяцежом гэкачэпістаў Беларускага Згуртавання вайскоўцаў. Яго ўзначаліў падпалкоўнік **Мікола Станкевіч**. Назаўтра праз дэмакратычны друк і па радыё ён зачытаў Зварот БЗВ да салдат і афіцэраў не выконваць загады мяцежнікаў і іхных хаўруснікаў у Беларусі. З цягам часу ўзнікла маладзёвае крыло БЗВ -- «Чорныя драбы», якія ахоўвалі мітынгі і шэці ад нападу правакатараў. Існаванне БЗВ перашкодзіла савецкаму афіцэрскаму путчу.

Крыж памяці ахвярам Чарнобыля

- 1991** - *17 лістапада*, кананізацыя святога Рафала – **Юзафа Каліноўскага**, бліжэйшага памочніка К.Каліноўскага ў часе паўстання 1863-1864 гадоў. Пасля адбыцця катаргі і ссылкі Юзаф Каліноўскі эміграваў, уступіў у ордэн кармелітаў і стаў вядомым рэлігійным дзеячам.
- 1992** - *8 верасня*, у сувязі з прошыткамі прасавецкага і прарасійскага афіцэрства супроць прысягі на вернасць Беларусі у Мінску на плошчы Незалежнасці на свята Багародзіцы БЗВ арганізавала прынясенне прысягі беларусамі-вайскоўцамі запаса і мноствам дзеючых афіцэраў на вернасць Бацькаўшчыне, аб чым яны падпісаліся ў прысяжных лістах.
- 1994** - *красавік, закрыццё* ўладамі ўплывовай і папулярнай нацыянальнай праграмы радыё «Беларуская маладзёжная» напярэдадні маючых быць прэзідэнцкіх выбараў.
- 1995** - *12 красавіка*, парушэнне дэпутацкай недатыкальнасці 50 дэ-

- путаў ад апазіцыі ў Авальнай зале Вярхоўнага Савета. Былі *збітыя* спецаддзелам у масках на загад выканаўчай улады.
- 1995** - *18 верасня*, на загад вышэйшай улады самалёт-знішчальнік беларускіх ВПС *збіў* паветраны шар, які пралятаў над Беларуссю па ўзгаднёным маршруце міжнароднага мірнага мерапрыемства. Экіпаж шара - 2 чалавекі - загінуў пры падзенні. Адным з падарожнікаў быў амерыканскі ўдзельнік вайны з Германіяй.
- 1995** - *19 жніўня*, забастоўка работнікаў мінскага метрапалітэна супраць парушэнняў кіраўніцтвам працоўнага заканадаўства, памяншэння і затрымкі заробкаў. Улада жорстка расправілася з рабочымі. 68 чалавек былі звольненыя і на працягу гадоў не маглі ўладкавацца на працу. На цягніках метро яны былі замененыя запрошанымі з Масквы штрэйбрэхерамі і малавопытнымі машыністамі з беларускай чугункі.
- 1996** - *24 сакавіка*, масавыя акцыі святкавання ўгодкаў БНР. У Мінску ў шэсці ўдзельнічалі каля 30 тысяч чалавек. Супраць удзельнікаў свята быў кінуты спецназ, было *арыштавана* болей за 30 чалавек. На пр. Скарыны міліцыя, амап, спецназ ўчынілі *пабойшча*, збівалі жанчын, білі людзей дубінкамі па галаве, без суда трымалі людзей у зняволенні.
- 1996** - *2 красавіка*, масавыя акцыі *пратэсту* супроць падпісання Лукашэнкам дамовы з Масквой пра ўтварэнне так званай «Супольнасці Расіі і Беларусі». У шэсці пратэсту ўдзельнічалі 30 тысяч чалавек.
- 1996** - *5 красавіка*, арышт organami КДБ паэта **Славаміра Адамовіча** за апублікаваны ў газеце «Выбар» верш «Убей президента», які ўлада прачытала як заклік да тэракту. Правёў у вязніцы КДБ 9 месяцаў, трымаў сухую галадоўку.
- 1996** - *26 красавіка*, болей за 50 тысяч чалавек адзначылі шэсьцем у Мінску 10-я ўгодкі Чарнобыльскай катастрофы. Улады кінулі на падаўленне «Чарнобыльскага шляху» спецназ, армейскія падраздзяленні, запрошаныя расійскія аддзелы амапу. Адбыліся *жорсткія сутычкі*, шмат людзей параненыя. Арыштавана болей за 200 чалавек.
- 1996** - *28 красавіка*, арыштавання дзеячы апазіцыі, лідэры БНФ **Ю.Хадыка** і **У.Сіўчык** пачалі ў турме *галадоўку* пратэсту супраць беззаконня. Галадоўка працягвалася 20 дзён.
- 1996** - *30 траўня*, у Мінску на пр. Скарыны ў пікеты салідарнасці з

палітвязнямі выйшла каля 5 тысяч чалавек. На пікетчыкаў абрынулі міліцэйскі спецназ. Схоплены больш за 100 чалавек. Мноства людзей *жорстка збітыя* і асуджаныя. Намеснік старшыні БНФ **Віктар Івашкевіч** асуджаны на 10 сутак зняволення. У турэмнай камеры трымаў галадоўку пратэсту.

1996 - *14 чэрвеня*, ноччу міліцыянты з аховы прэзідэнта абстралялі машыну дэпутата ВС **Віктара Ганчара**. Была цяжка параненая сакратарка дэпутата.

1996 - *верасень, закрыццё* ўладамі ўплывовай і папулярнай сярод моладзі апазіцыйнай радыёстанцыі «101,2» напярэдадні ініцыяванага А.Лукашэнкам рэферэндума аб змене Канстытуцыі.

1996 - *21 лістапада*, 90 дэпутатаў Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь паставілі подпісы пад Зваротам аб *імпічменце* прэзідэнту Лукашэнку. Зварот перададзены ў Канстытуцыйны Суд. Лёс прэзідэнцтва А.Лукашэнкі завяс на валаску. У Мінск ратаваць Лукашэнку прыбылі самалётам з Масквы прэм'ер Чарнамырдзін і старшыні абедзвух палатаў расійскага парламента Строеў і Селязнёў. Перамовы з імі веў старшыня Вярхоўнага Савета **Сямён Шарэцкі**. Ранкам 22 лістапада ён здаўся і падпісаў такое пагадненне, якое развязаła рукі Лукашэнку. Усе намаганні пра імпічмент пайшлі дымам. *Здрада* Шарэцкага адгукнулася імклівым станаўленнем дыктатуры А.Лукашэнкі.

1996 - *24 лістапада*, прыняцце на рэферэндуме паправак да Канстытуцыі Беларусі. Абапіраючыся на змены ў Канстытуцыі, прэзідэнт **А.Лукашэнка** без правядзення выбараў ці спецыяльнага пытання на рэферэндуме *узурпіраваў* прэзідэнцкія паўнамоцтвы на 2 гады ў дадатак да 5-гадовага афіцыйнага тэрміну.

1996 - *24 снежня*, пасля 12 сутак галадоўкі ў камеры турмы быў вызвалены старшыня Сацыял-Дэмакратычнай партыі «Народная Грамада» **Мікола Статкевіч**, асуджаны за арганізацыю шэсця.

1997 - *14 студзеня*, арышт і 10-месячнае зняволенне ва ўнутраным следчым ізалятары КДБ старшыні Нацыянальнага банка Беларусі **Тамары Віннікавай**. 7 лістапада па стану здароўя пераведзена пад дамашні арышт пры знаходжанні ў кватэры супрацоўнікаў Галоўнага ўпраўлення дзяржаўнай аховы. Знаходзілася пад *нястынным даглядам* спецслужбы да 8 красавіка 1999 года, калі здолела таямніча знікнуць з тэрыторыі Беларусі. Ат-

- рымала статус палітычнага ўцекача ў Англіі. Удача іцёкаў выратавала Віннікаву ад лёсу бясследна зніклых.
- 1997** - *4 жніўня*, дэпутат Вярхоўнага Савета **Уладзімір Кудзінаў асуджаны** Барысаўскім судом на 7 гадоў пазбаўлення волі па крымінальным абвінавачванні. На справе - за тое, што паставіў подпіс пад Зваротам аб імпічменце прэзідэнту Лукашэнку.
- 1997** - *24 верасня*, дэпутат ВС, праваабаронца **Валеры Шчукін** пакараны штрафам за праабарончую дзейнасць на 1092 долара. За тры гады ўлады наклалі на праваабаронцу 3725 долараў штрафу, плануячы зламаць волю галечай. Шчукін адбыў за кратамі 135 сутак, а летам 2001 года быў кінуты ў Жодзінскі СІЗА на тры месяцы.
- 1997** - *11 лістапада*, арышт паважанай ў Беларусі асобы, двойчы Героя Сацыялістычнай Працы, кіраўніка гаспадаркі «Расвет» 75-гадовага **Васіля Старавойтава**. 28 траўня 1999 года быў асуджаны па надуманых абвінавачваннях да 2 гадоў пазбаўлення волі ў калоніі ўзмоцненага рэжыму.
- 1997** - *24 лістапада, забарона* ўладамі ўплывовай і шматтыражнай апазіцыйнай газеты «Свабода».
- 1998** - *11 лютага, арышт* дэпутата Вярхоўнага Савета Беларусі **А.Клімава** па абвінавачванні ў эканамічных парушэннях, на справе - за адкрыты ліст пра адказнасць А.Лукашэнкі за дзяржаўны пераварот, здзейснены ў лістападзе 1996 года. У снежні 1999 года падчас судовага працэсу быў жорстка збіты ў следчым ізалятары. Асуджаны да 5 гадоў зняволення.
- 1998** - *24 лютага*, 18-гадовы **Аляксей Шыдлоўскі асуджаны** на 1,5 гады пазбаўлення волі ў калоніі ўзмоцненага рэжыму за анты-лукашэнкаўскае графіці на сцяне будынка ў Стаўбцах. Жорсткасць пакарання займела водгукам пашырэнне маладзёвага супраціву рэжыму.
- 1998** - *2 красавіка*, за ўдзел у мітынгу супраць злучэння з Расіяй *арыштаванья* болей за 40 чалавек. Лідэр Маладога Фронту **Павел Севярынец** утрымліваўся ў турме да 3 чэрвеня.
- 1998** - *2 верасня, арыштаваны* міліцыяй старшыня Віцебскай Рады БНФ **Уладзімір Плешчанка** ў сувязі са знікненнем вулічнага бюста душыцеля паўстання 1794 года ў Беларусі А.Суворова. Бюст быў настаўлены пры жыцці Сталіна. Праз дзень прапажу знайшлі, але Плешчанку пратрымалі за кратамі каля года.

1998 - 7 снежня, у Мінску адбыліся суды над затрыманымі ўдзельнікамі мітынга, прысвечанага 50-ым угодкам прыняцця Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека. Заяўляльнікі акцыі старшыня Праваабарончага Цэнтру «Вясна-96» **Алесь Бяляцкі** і намеснік старшыні БНФ «Адраджэнне» **Юры Хадыка** атрымалі па 10 сутак пазбаўлення волі.

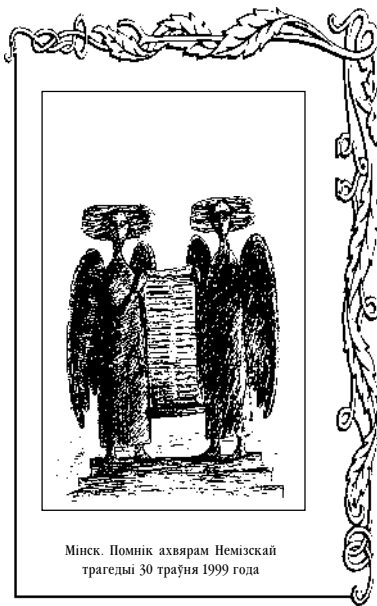
1999 - 5 лютага, у цэнтры Мінска, бліз плошчы Перамогі, баявікі фашыстоўскай арганізацыі «Русское национальное единство» збілі актывістаў Грамадзянскай ініцыятывы «Хартыя-97». Ніводзін з фашыстаў не быў пакараны. Міліцыя не прыняла захадаў дзеля іх разгону і затрымання вінаватых.

1999 - 27 лютага, антыфашысцкія мітынг і шэсце ў Мінску пад дэвізам «Раздавім фашысцкую гадзіну» ў сувязі з падтрымкай уладамі дзейнасці на Беларусі фашыстоўскіх групавак РНЕ («Русское национальное единство»). Заяўляльнікі мітынга і шэсця *былі пакараныя* адміністрацыйнымі арыштамі.

1999 - 30 сакавіка, арышт кандыдата ў прэзідэнты Беларусі **Міхаіла Чыгіра** на выбарах, абвешчаных Вярхоўным Саветам у сувязі з заканчэннем 5-гадовага тэрміну прэзідэнцтва А.Лукашэнкі. Пракуратура дала санкцыю на ўтрыманне М.Чыгіра пад вартай, каб сарваць выбарчы працэс.

1999 - 5 красавіка, у Магілёве таямніча забіты **Славамір Амбружэвіч** - сябра БСДП «Народная грамада», назіральнік на выбарах. Цела знойдзена ў будаўнічым кар’еры на ўскрайку горада. Міліцыя адмовілася ўзбуджаць крымінальную справу.

1999 - 6 красавіка, заўчасная смерць пры загадкавых абставінах намесніка старшыні Вярхоўнага Савета 13-га склікання, стар-

Мінск. Помнік ахвярам Неміскай трагедыі 30 траўня 1999 года

- шыні Нацыянальнага выканаўчага камітэта **Генадзя Карпенкі**. На думку незалежных даследнікаў Карпенка стаў ахвярай замаху на жыццё, замакуфляванага пад раптоўную смерць.
- 1999** - *8 траўня, бясследнае знікненне* экс-міністра ўнутраных спраў РБ, дзеяча апазіцыі **Юрыя Захаранкі** пасля заявы пра намер стварыць арганізацыю «Беларускі саюз афіцэраў», апазіцыйную існуючаму рэжыму.
- 1999** - *24 траўня*, у рэчышчы выкаранення беларускай мовы і гвалтоўнай русіфікацыі праз установы выхавання дзяцей у Гомельскім дзіцячым садку № 99 **Францішка Яўсёнку**, якога бацькі выхоўвалі ў беларускай мове, «педагогі» прызналі непаўнаважнасцю і прызначылі ў групу псіхічна недаразвітых дзяцей. Шчырая праява *расійскага расізму*.
- 1999** - *30 траўня*, трагічная смерць 53 дзяўчат і юнакоў у падземным пераходзе станцыі «Няміга» мінскага метро.
- 1999** - *3 ліпеня, глумленне* 130 «байцоў» ваенна-патрыятычнага расійскага атрада «Беркут» над жыхарамі вёскі Мікалаеўка Светлагорскага раёна падчас 55-й гадавіны вызвалення Беларусі ад гітлераўскіх акупантаў. (Імітацыя захопу вёскі карнікамі СС, дзе ролю эсэсаўцаў выконвалі «беркутаўцы».) Усе расійскія ўдзельнікі здзеку былі адпушчаны без пакарання.
- 1999** - *21 ліпеня*, масавыя мерапрыемствы апазіцыі з нагоды заканчэння прэзідэнцкіх паўнамоцтваў А.Лукашэнкі, супраць узурпацыі ім улады. Перфоманс мастака **Алеся Пушкіна** перад рэзідэнцыяй Лукашэнкі. Масавыя *затрыманні* ўвечары ўдзельнікаў святочных гулянняў.
- 1999** - *28 ліпеня*, старшыня Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі «Народная грамада» **Мікола Статкевіч** асуджаны на 10 сутак зняволення за арганізацыю шэсця на Дзень Незалежнасці.
- 1999** - *16 верасня*, увечары па дарозе дамоў *бясследна зніклі* віцэ-спікер адзінага легітымнага органа ўлады - Вярхоўнага Савета 13-га склікання, дзеяч апазіцыі **Віктар Ганчар** і прадпрымальнік **Анатоль Красоўскі**.
- 1999** - *24 верасня*, закрылася газета «Навіны» пасля суда па сыску сакратара Савета бяспекі В.Шэймана.
- 1999** - *17 кастрычніка*, у Мінску на «Марш свабоды» сабраліся каля 20 тысяч чалавек. Пры руху па вул. Першамайскай шлях калоне перакрылі амапаўцы. Адбыліся *сутькненні* дэманстрантаў з

міліцыяй і салдатамі ўнутраных войскаў. Агрэсіўнасць амапаўцаў вымусіла людзей да *самаабароны*. У сутычцы пацярпела больш за 50 міліцыянераў, арыштаваныя былі 100 удзельнікаў «Маршу». Асуджана 65 чалавек.

1999 - *3 снежня*, жорстка збіты «людзьмі ў цывільным» тэлеражысёр **Леанід Міндлін**, які зняў фільм пра лукашэнкаўскую дыктатуру ў Беларусі.

1999 - *19 снежня*, у Віцебску група «людзей у цывільным» люта збіла **Барыса Хамайд**у - галоўнага рэдактара незалежнай газеты «Выбар», лаўрэата прэміі Алеся Адамовіча, вядомага праваабаронцу.

XXI стагоддзе

2000 - *6 студзеня*, канчатковае знішчэнне помніка архітэктуры XVIII стагоддзя Малога Гасцінага двара на пл. Свабоды ў Мінску. Вызваленае месца аддалі пад аўтастанку.

2000 - *14 студзеня*, Вышэйшы Суд РБ асудзіў на 4 гады зняволення ў калоніі ўзмоцненага рэжыму з канфіскацыяй маёмасці экс-міністра сельскай гаспадаркі Беларусі **Васіля Лявонава**. Арыштаваны быў 11 лістапада 1997 года па эканамічных абвінавачваннях, на справе за нязгоду з палітыкай Лукашэнка.

2000 - *25 сакавіка*, «Марш Свабоды» прысвечаны 82-й гадавіне Беларускай Народнай Рэспублікі. Удзельнічалі каля 30 тысяч чалавек. Міліцыя і амапаўцы *затрымалі* болей 500 чалавек, у тым ліку 37 журналістаў. Пры затрыманні быў *збіты* міліцыяй в. а. старшыні КХП БНФ **Юрась Беленькі**. У ізалятары па вул. Акрэсціна віцэ-спікера Вяроўнага Савета, намемніка старшыні Аб'яднанай грамадзянскай партыі **Анатоля Лябедзьку** міліцыянты збівалі нагамі.

2000 - *13 траўня*, Малады Фронт правёў у гарадах Беларусі акцыю «Горад наш!». У ноч на 14 траўня ў Мінску, Магілёве, Віцебску, Брэсце, Барысаве, Заслаўі былі ўзнятыя нацыянальныя бел-чырвона-белыя сцягі.

2000 - *7 ліпеня*, *бяследнае знікненне* ў Нацыянальным аэропорце «Мінск-2» аператара ГРТ **Дзмітрыя Завадскага**.

2000 - *ліпень*, кампанія жорсткага ціску ўладаў на лідэра прафсаю-

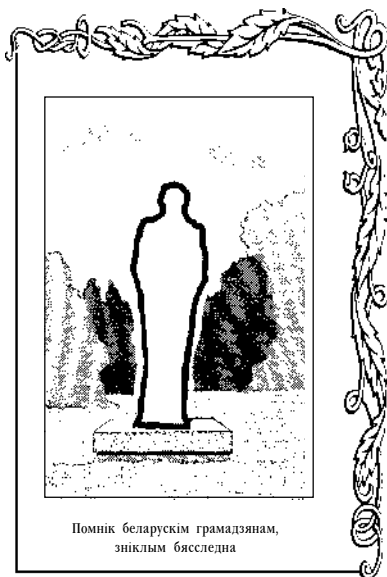
- заў АПК **Аляксандра Ярашука** за публічную крытыку аграрнай палітыкі Лукашэнкі, якая вядзе да дэградацыі вёскі.
- 2000** - *2 жніўня*, у Берастовіцы Гродзенскай вобласці асудзаны да 5 сутак зняволення святар Беларускай аўтакефальнай царквы **Іван Спасюк**. Айцец Іван імкнуўся зарэгістраваць прыход Беларускай Аўтакефальнай царквы, а не Рускай праваслаўнай маскоўскага патрыярхата, якая прэтэндуе на ролю дзяржаўнай царквы Беларусі. Затрыманне святара было злучанае з абразамі - міліцыянты скавалі яго кайданкамі.
- 2000** - *кастрычнік*, пазасудовая *незаконная канфіскацыя* маёмасці экс-старшыні Нацбанка Беларусі **Тамары Віннікавай**, якая ў Англіі мае статус палітычнага ўцекача.
- 2000** - *8 кастрычніка*, ва ўсіх буйнейшых гарадах Беларусі прайшлі акцыі пратэсту «Байкот-2000» супраць недэмакратычных выбараў у парламент. У іх узялі ўдзел каля 10 тысяч чалавек. Прыцягнуты да адміністрацыйнай адказнасці болей за 200 чалавек.
- 2000** - *1 лістапада*, у Гродне на святкаванні Дзядоў каля помніка Янку Купалу міліцыя безпадстаўна затрымала 23 чалавека, пры гэтым была збітая **Святлана Нех**, а трое актывістаў БНФ «Адраджэнне» **Аляксандр Міхальчык, Мікола Воран, Пётр Анісімовіч** паваленыя на зямлю і закаваныя ў кайданкі
- 2000** - *12 лістапада*, буйная акцыя беларускай моладзі пад лозунгам «Пераменаў!», якая адбылася ў Мінску і яшчэ ў 25 гарадах Беларусі. Міліцыя *затрымала* 130 чалавек.
- 2000** - *снежань*, падпісанне ганебнай дамовы паміж Беларуссю і Расійскай Федэрацыяй аб аб'яднанні грашовых сістэмаў і пераходзе Беларусі на расійскія грошы з 2005 года.
- 2000** - засведчанае статыстыкай *змянішэнне насельніцтва* Беларусі ніжэй 10-мільённай адзнакі. Вынік пагоршання ўмоваў жыцця.
- 2000** - засведчанае *бясследнае знікненне* людзей у Беларусі - па афіцыйных прызнаннях налічваецца да 1000 зніклых без вестак на год. Гэта болей за колькасць беларускіх салдат, палеглых у Афганістане.
- 2001** - *25 сакавіка*, за арганізацыю святкавання 83-й гадавіны БНР насуперак забароне ўладаў лідэр БНФ «Адраджэнне» **Вінцук Вячорка** пасаджаны ў турму на 15 сутак. Кіраўнік ПЦ «Вясна» **Алесь Бяляцкі** пакараны зняволеннем на 10 сутак. Лідэр КХП-БНФ **Юрась Беленькі** асуджаны на 15 сутак.

2001 - 18 траўня, міліцыя *разганяла* ў Мінску арганізаваны АГП «ланцуг неабыхавых людзей», якія трымалі партрэты бясследна зніклых. Шмат удзельнікаў акцыі было *збіта* пераапанутымі ў цывільнае міліцыянтамі. У летнія месяцы акцыя «ланцуг неабыхавых людзей» прайшла па ўсіх гарадах Беларусі.

2001 - 11 чэрвеня, следчыя са складу пракурорскай групы, якая займалася расследаваннем абставінаў знікнення аператара ГРТ Дзмітрыя Завадскага, паведамлі праз СМІ, што ў Беларусі дзейнічала група, створаная з супрацоўнікаў спецслужбаў, для таямнічага забойства палітычных апанентаў улады.

2001 - 12 ліпеня, неўрадавыя СМІ абнародвалі копіі ўнутраных дакументаў МУС Беларусі, якія сведчаць пра датычнасць шэрагу вышэйшых чыноўнікаў рэспублікі да таямніцы знікнення людзей. Згодна сакрэтным дакументам, іх знішчаў «эскадрон смерці». У рапартах міліцэйскіх службоўцаў названы Віктар Ганчар, Юрый Захаранка, Анатоль Красоўскі як выкрадзеныя, знішчаныя і таямніча пахаваныя на ўчастку лагерных магілаў мінскіх Паўночных могілак.

2001 - *ліпень-жнівень*, па ўсіх гарадах Беларусі дзейнічае маладзёвы рух «Зубр», скіраваны супраць дыктатарскага рэжыму. Тысячы беларусаў насуперак рэпрэсіям становяцца ў «ланцуг неабыхавых людзей», каб прымусіць урад правесці расследаванне і пакараць забойцаў «бясследна зніклых».

Помнік беларускім грамадзянам,
зніклым бясследна

Даведачнае выданне

Кастусь Тарасаў

**Крыж памяці,
меч лёсу**

Кароткі спіс войнаў, стратаў, рэпрэсіяў,
якія зведала Беларусь за тысячагоддзе

Падаткавая льгота АКРБ 007 - 98

Код 22.11.20.650

Адказы за выпуск К.Матусевіч

Падпісана да друку з арыгінал-макета 20.0.8.2001. Фармат 84x108 1/32.

Папера афсетная. Гарнітура Garamond-Ligh. Друк афсетны.

Ум. друк. арк. 6,25. Ул.-выд. арк. 9,8. Наклад 1000 асобнікаў.

Заказ 77

ТАА «Лекцыя». Выдавецкая ліцэнзія ЛВ N 223 ад 25.02.1998.

Мінск, вул. Старажоўская, 5

Надрукавана з дыяпазітываў заказчыка ў ТДА «Знаменне».

Паліграфічная ліцэнзія ЛП N 397 ад 14.04.2001 г.

Мінск, пр. Францішка Скарыны, 92